

## Az enciklopédia a középkori iszlámban

### *Al-Khwârizmî (10. század) és a tudományok rendszerezése*

*A középkori ember meghatározó vonása, hogy gondolkodásmódját szinte teljesen áthatja a viszony fogalma. Az írásos források, a katedrálisok, a művészeti alkotások mindegyike egyfajta kísérlet a viszonyok vizsgálatára, megfogalmazására, melynek során hol Isten szerepét igyekeznek meghatározni az emberhez képest, hol az emberiség viszonyát Istenhez képest, hol pedig az előző korok emberéhez viszonyítják a középkori embert. A középpontban sohasem ez vagy az a tényező áll, hanem maga a viszony, a tükröződés, amivel az ember megpillanthatja magát és azt, ami nagyobb a részek összességénél.*

Úgy gondolom a művelődés- és neveléstörténet témáját adó, korszakonként változó ismeretanyagot két nagy aspektusból érdemes vizsgálni. Az egyik az ismeretek fajtáját és minőségét határozza meg (Hogyan tudtak az adott korban?), a másik az ismeretek összességéből kísérel meg következtetésekre jutni (Miért éppen ezt tudták az adott korban?).

Az ismeretanyag és az ismeretanyag szervezőelveinek vizsgálatához jó eszköznek látszik az enciklopédia, mely mindenkor és mindenhol megkísérli összegyűjteni a „tudható tudás” egészét és azt választott szempontok – tudományok – mentén elrendezi. Ismeretes, hogy az enciklopédia fontos szerepet játszik többek között a középkorban is, ahol feladata, hogy megtanulható formában összefoglalja a világról szerzett ismereteket. Ezek az ismeretek minden esetben a „régiektől” származnak, vagy ha nem, olyan köntösben kell feltüntetni őket, mintha ókori szerzőktől származnának. A meglévő ismeretek elrendezésében azonban esetenként legalább olyan erős eszmei, társadalmi állásfoglalás bukkan fel az enciklopédikus művekben, mint később a francia felvilágosodás korának nagy enciklopédiájában. A középkori enciklopédia – melyet semmiképpen sem lehet irodalmi műfajnak nevezni, mivel ezzel éppen az enciklopédia lényege, az ismeretek összegzése csúszna ki a vizsgálat köréből – nem csupán azért tarthat számot érdeklődésre, mert segítségével megismerhetjük a kor tudásanyagát, hanem azért is, mert eszközként forgathatjuk. Vizsgálata rámutat, hogy az ismeretanyag felosztását létrehozó kultúra milyen értékeket tartott fontosnak, egyúttal bemutatja, miben állt a kor tudásfogalma. A tudományfelosztások vizsgálatával megismerhetjük az ezeket létrehozó társadalmat; ahogy *Paul Heck* megfogalmazta: „a tudás felosztása... társadalmon belül versengő szociális értékek funkciója... A különféle társadalmi csoportoknak... megvolt a maguk elképzelése a tudásról és a maguk szabályai arra, miként lehet ezt a tudást megszerezni és meghatározni”. (1) A társadalmi rétegtől függő tudásfelfogás mellett figyelembe kell venni azt is, hogy – amint arra *Robert Fowler* felhívja a figyelmet (2) – „tudás”-on minden korszakban mást és mást értettek. Az adott kor tudásfogalmát a korra jellemző „fogalmi szűrő” (3) határozza meg, mely a kor embereinek eszköze is egyúttal, hogy meglévő ismereteiket szervezzék és helyet keressenek az újonnan felmerülő tapasztalatok-

nak, valamint az ebből származó tudásnak. A fogalmi szűrő azonban időről időre átalakul – ahogy az új tapasztalatok erre készítetik – és átalakulásával egyúttal meghatározza a tudásnak nevezhető tapasztalatok halmazát is. (4) Sehoh máshol nem bukkan elő ennyire világosan és egyértelműen az a viszonyrendszer, melyet a kor és az adott emberi közösség önmaga meghatározására alkalmaz, ezért az enciklopédiák, enciklopédikus művek segítségével elénk tárulnak a kezünkben tartott könyv elkészültekor folyamatban lévő társadalmi átalakulások.

Mit árulnak el a középkor muszlim enciklopédiái a középkori muszlim világ önmagáról alkotott képéről? Ehhez a muszlim enciklopédikus hagyomány egyik meghatározó művét – a *Mafâtiḥ al-ʿulūm*-ot – használom fel, melyben tetten érhető, ahogy a meglévő ismeretanyagot és viszonyrendszert a muszlim gondolkodók megkísérlik meghatározni saját igényeik szerint – saját viszonyrendszerükből reflektálnak rá. (5) Elsőként áttekintjük a tudományrendszerek történetét az iszlám megjelenéséig. Azután megvizsgáljuk, milyen típusokat lehet megkülönböztetni a muszlim enciklopédiák között és milyen módszerekkel lehet áttekinteni a tudományfelosztásokat. A tudásfelosztás Heck-féle meghatározása alapján összehasonlítjuk a középkori arab és latin nyelvű enciklopédiákat, hogy kiderüljön, melyik lehetett az a mozzanat, ami elindította a tudományos fejlődést Európában. A felsorolt módszerek alapján elemezzük a választott muszlim enciklopédiát, végül összefoglaljuk, hogy milyen szerepet kap a középkor más muszlim enciklopédiáiban a filozófia, az előző korszak tudományfelosztásának megfelelően. Függelékünkben a *Mafâtiḥ al-ʿulūm* filozófiai fejezetének magyar nyelvű fordítása található.

### Al-Khwârizmî és a *Mafâtiḥ al-ʿulūm* szakirodalma

A *Mafâtiḥ al-ʿulūm* című könyv a 19. század második felében került az orientalisztika látóterébe és vizsgálata mind a mai napig lezáratlan. Az állami hivatalnokok számára készült munka tematikus felosztásban tárgyalja az egyes tudományok szakkifejezéseit, úgy, hogy élesen elkülöníti egymástól az arab nyelvű vallástudományokat és az „idegenek” tudományait. Az orientalisták érdeklődését a mű átfogó jellege keltette fel, amely segítségükre szolgált a középkori tudományok történetének feltárásában. A szakkifejezések összefoglalása egyetlen könyvben elősegítette az arab nyelvű tudományos szövegek pontosabb megértését és egyúttal rávilágított a tudományok háttérében található episztemológiai elképzelésekre, valamint a szerző és a közönség történelmi, társadalmi szerepére.

A kutatás kezdeti szakaszában a szöveget elsősorban tudománytörténeti szempontból vizsgálták és a muszlim kultúra első enciklopédiájaként tartották számon (6), ám ez a vélekedés azóta megváltozott. (7) A könyv tudománytörténeti szempontból történő feltárását jórészt *Eilhard Wiedemann* végezte el, aki az erlangeni egyetemen tanított fizikát 1886-tól egészen haláláig, 1928-ig, ugyanakkor rendelkezett a feltétlenül szükséges orientalisztikai és filológiai ismeretekkel is. *Wiedemann* fordításaiból, valamint a fordításokat értelmező tanulmányaiból ismerjük a középkori munka jelentős részének tudományos szakszókincsét. Munkásságának elismerését jelzi, hogy az *Encyclopaedia of Islam* első kiadásában ő készítette a szerzőről szóló szócikket is.

A munka modern filológiai – és bizonyos szempontból társadalomtörténeti – értékelését *Clifford Edmund Bosworth* végezte el, aki nemcsak a mű átfogó elemzését nyújtotta (8), hanem új kéziratokra is bukkanva újabb, bár lényeges módosítást nem eredményező adatokkal egészítette ki a kutatást. A 20. század második felében az ő munkássága szabta meg a kutatások irányvonalát, amennyiben a *Mafâtiḥ al-ʿulūm* intézménytörténeti, filológiai szempontból értékes részletei elsősorban az ő angol nyelvű fordításai-ban jelentek meg.

A könyv egységes fordítása azonban mindeddig nem történt meg, mint ahogy a könyv filozófiát, valamint logikát tárgyaló részéről korábban semmilyen nyelven sem jelent meg fordítás, noha a tágabb szakirodalomban rendszeresen hivatkoznak rá. (9)

A munka fontossága ellenére a szerző, *Abū ʿAbd Allāh Muḥammad b. Aḥmad b. Yūsuf al-Kātib al-Khwārizmī* (m. 366/976 után) életéről nagyon keveset tudunk. (10) Neve alapján Khwārezm tartományból származik, ám létezik olyan forrás is, amely szerint Balkhban született. (11)

A *Mafātiḥ al-ʿulūm* az egyetlen ismert műve, nem tudjuk, hogy valóban „egykönyves szerző”-e, vagy csupán nem maradt ránk több írása. A munka tartalmilag is Transoxániához és Bukharához kapcsolódik, ahol a 9–10. században a sāmānidák uralkodtak. A könyvet *Abū ʿl-Ḥasan ʿUbayd Allāh b. Aḥmad al-ʿUtḥīn* ajánlotta, aki *II. Nūḥ b. Maṣʿūr* (366/976–387/997) vezíre volt. Joggal feltételezhetjük, hogy a munka ebben az időszakban készült. A *Mafātiḥ* első része negyedik fejezetéből (az írkok tudományának ismertetéséből) arra lehet következtetni, hogy al-Khwārizmī jól ismerte a sāmānida

*A „tudás” kérdése központi szerepet töltött be a muszlim gondolkodóknál, akik a tudás átadására, megfogalmazására, felosztására enciklopédikus műveket hoztak létre. Az „iszlám reneszánszának” nevezett korszakban (Kr. u. 9–10. sz.), az abbászidák uralma alatt a tudósok sora fáradozott a felhalmozott tudás egységbe foglalásán, megörökítésén és hozzáférhetővé tételén. Ekkor készülnek el a ḥadīth-tudományok gyűjteményei, a Qurʾān-magyarázat első nagy munkája. Történeti, földrajzi összefoglalások sora tanúskodik az egyetemes kulturális érdeklődésről, de ez kiterjed az irodalmi anyagra is.*

hivatalnoki rendszer felépítését és működését. Erre utalnak a listákkal, kimutatásokkal és különféle adófajtákkal kapcsolatos megjegyzések, amelyeket az állami hivatalnokok napi munkájuk során használtak. (12) A mértékegységekről és az öntözőrendszerekről szóló magyarázatok szintén arról tanúskodnak, hogy al-Khwārizmī elsősorban a kelet-iráni területről szerezte ismereteit. A gazdasági kifejezésekről szóló részben láthatóan felhasználta *Qudāma b. Jaʿfar* (megh. 932 k.) *Kitāb al-kharāj*-át, mely al-Khwārizmī idején igen elterjedt kézikönyv volt a hivatalnoki réteg tagjai között (13), de meghatározóak itt is a kelet-iráni jellegzetességek (mint például az, hogy a szeldzsukok érkezése előtt nem az iqāʿ-rendszert használták, hanem egyfajta örökletes birtokot – *ḥuḥmas-t*).

A könyv kritikai kiadását *Gerlof van Vloten* készítette el 1895-ben. Ismeretes számos kairói (?), bejruti (?) kiadás is, melyek nyilvánvalóan a kritikai kiadás másolatai. (14) A könyv latin nyelvű előszavában van Vloten beszámol arról, hogy a szöveget öt

különböző kéziratból állította össze. C. E. Bosworth még további hat kézitról számol be (15) és megállapítja, hogy ezek nem befolyásolják van Vloten kritikai kiadásának alapszövegét. A nagyszámú kézirat mindenestre jelzi, hogy a munka népszerű volt községe, az állami hivatalnokok körében.

A könyv egyes részeit E. Wiedemann és C. E. Bosworth fordították le német, illetve angol nyelvre. Módszertani nehézséget jelent, hogy „a fordítással próbálkozó személynek egyrészt a tudomány enciklopédikus ismeretével kellene rendelkeznie, másrészt járatosnak kellene lennie a muszlim kultúrában, történelemben, filológiában és irodalomban”. (16) Ennek köszönhetően a könyvvel vagy kizárólag tudománytörténeti, vagy pedig kizárólag filológiai szempontból foglalkoztak részletesen, a művelődéstörténeti szakirodalom pedig a könyv tartalmi felosztását és történeti szerepét vizsgálja. A történeti kutatás elindításában Bosworth megállapításai meghatározóak voltak, aki két jelentős tanulmányával (17) mintegy megalapozta a szöveg filológiai kutatását és vizsgálatát történel-

mi, társadalmi keretek között. A *Mafâtiḥ al-ʿulūm* tartalmi felosztására és ennek jelentőségére először *Louis Gardet* és *M. M. Anawati* hívták fel a figyelmet (18), amikor a tudományfelosztásokra tett kísérletek egyikeként beszéltek róla. A könyvvvel kapcsolatos utolsó tanulmányok 1996-ban jelentek meg (19), de ez a kötet Bosworth '80-as években készült tanulmányainak gyűjteményes kiadása volt. Utoljára a *Mafâtiḥ al-ʿulūm* grammatikai fejezetével foglalkoztak. (20) Ugyanakkor al-Khwârizmî könyve enciklopédikus műként és tudományfelosztásként továbbra is a figyelem középpontjában áll (21), ezért amennyiben értékelni kívánjuk a helyét és szerepét, szükségesnek látszik a kor enciklopédikus műveinek megismerése.

### A tudásrendszerek története és vizsgálata

Ismeretes, hogy a „tudás” kérdése központi szerepet töltött be a muszlim gondolkodónál, akik a tudás átadására, megfogalmazására, felosztására enciklopédikus műveket hoztak létre. Az „iszlám reneszánszának” nevezett korszakban (Kr. u. 9–10. sz.), az abbászidák uralma alatt a tudósok sora fáradozott a felhalmozott tudás egységbe foglalásán, megörökítésén és hozzáférhetővé tételén. Ekkor készülnek el a *ḥadīth*-tudományok gyűjteményei, a Qur'ân-magyarázat első nagy munkája. Történeti, földrajzi összefoglalások sora tanúskodik az egyetemes kulturális érdeklődésről, de ez kiterjed az irodalmi anyagra is. (22) A szétágazó anyag előzetes elemzése alapján, nagyon nehéz meghatározni, mi tartozik az enciklopédia műfajába. Első látásra kevés köti össze az enciklopédia-ként, enciklopédikus műként ismeretes könyveket azon kívül, hogy mindegyikben a tudás fogalmát vizsgálják és a tudás elemeinek valamiféle összefoglalása, rendszerezése áll a középpontban. Fowler szerint minden enciklopédiára általánosan igaz, hogy a tárgy mindig a már meglévő tényekben rejlik, az enciklopédia alapvetően morális, hiszen a hasznos tudás összegyűjtését célozza, bármit is állítanak, az enciklopédia sohasem lehet teljes, az enciklopédiák sohasem (csak) a szakembereknek készülnek. (23) *Collison* pusztán formai alapon kívánja rendszerezni az enciklopédiákat olyanokra, amelyekben rendszer szerint, illetve olyanokra, amelyekben alfabetikus felosztásban közlik az anyagot. Ez utóbbiban megkülönböztetne széles témák és meghatározott témák szerinti enciklopédiákat. (24)

Egységes-e ezek után az előttünk lévő anyag? Milyen történeti előzményekre tekint vissza? Formai szempontok mellett milyen más módokon lehetséges az anyag elrendezése?

*Hans Heinrich Biesterfeldt* a tudományos enciklopédiákról írott munkájában megállapítja, az enciklopédia volt a legalkalmasabb forma arra, hogy ne veszítsék el a felhalmozott tudást, minthogy nem csupán „az egymásra támaszkodó ismeretek”-et ismerhetjük meg belőlük, hanem egyúttal „a felhalmozott információ teljesen vissza is nyerhető” (25), mivel az egymásból következő, egymásra épülő ismeretek hálózatából következtetni tudunk arra a tudásanyagra/tudományra is, amit esetleg nem ismerünk. Vagyis ha a forrásokban felismerhető, hogy a szerző a meglévő tudás összefoglalására, egybegyűjtésére törekedett, akkor enciklopédikus jellegű műről beszélhetünk. *Biesterfeldt* meghatározása szerint pedig ez azt jelenti, hogy az ilyen jellegű művekben léteznie kellett valamiféle tudásrendszernek is.

Ez a tudásrendszer már a görögöknél tetten érhető. A tudás megszerzéséhez a későbbi „hét szabad művészetben” keresztül vezet az út, azonban mindez csupán bevezető a szabad emberhez méltó vizsgálódás, a filozófia gyakorlásához. *Platón*nál a filozófia alkotóelemei a fizika, matematika és metafizika. Ez egyúttal az a sorrend, amelyet bejárva eljuthatunk a látható dolgoktól a láthatatlan tudásáig. *Arisztotelész* ezzel szemben azt állította, hogy a matematika csupán előkészület, mely hozzásegít a természet tanulmányozásához. Így a nyelv és a logika után helyezte a matematikát, melyet a fizika és a metafizika követett. Emellett létezett a gyakorlati filozófia, mely az etikát jelentette. (26)

A rómaiaknál ez a sorrend folytatódott – így jött létre *Terentius Varrónál* (Kr. e. 116–27) a trivium és a quadrivium. (27) Ez később a sztoikus filozófia (fizika, etika, logika) bevezetése lett. Ehhez kapcsolódott az orvostudomány, illetve a jogtudomány. Az első enciklopédiának nevezhető munkák e tudományfelosztás nyomán haladva foglalták össze az ismerhető tudás egészét, illetve annak meghatározott területét (*idősebb Plinius Naturalis Historiá*-ja).

Az arabok a Kr. u. 7. században jelennek meg a világtörténelemben és hamar meghódítják Perzsiát, illetve a római – vagyis ebben az időben már bizánci – birodalom keleti területét. Mindkét helyen a görög és szír nyelvű hellenisztikus hagyománnyal találkozunk, mely az alexandriai filozófiai iskolában, illetve Gundisápurban, Niszibiszben élő tudományosságként volt jelen. Ezekben a helyeken már évszázadok óta rendelkezésre állt a logikán alapuló tudományos módszer, amely *Porfúriosz Eiszagogéja* óta lehetővé tette, hogy a tudományokat rendszerbe szervezzék. Az újplatonista filozófus annyiban változtatott Arisztotelész logikai rendszerén, hogy a négy alapfogalom helyett (definíció, nem, sajátosság és akcidencia) ötről beszél (nem, faj, differencia, sajátosság és akcidencia). Mindez megváltoztatta a tudományfelosztásokat is, ahol az oktatási sorrendet felváltja a tudományok alá- és fölrendeltségéből eredő hierarchikus elrendezés. (28)

A hagyományos tudományrendszer mellett a muszlimok megteremtik saját tudományosságukat, amely az arab nyelvvel és az iszlámmal kapcsolatos a *Qur'án*ból kiindulva megteremtik az új világnézet, új birodalmi nyelv művelésének alapját. Az így született arabo-muszlim tudományossághoz képest nevezik a hellenisztikus tudományokat „idegenek”-nek. Az új muszlim birodalomban a szír nyelvű hagyománynak megfelelően az orvosi munkák jelentették a filozófia elsődleges megjelenési formáját. A 8. században meginduló fordítómozgalom is elsősorban ezeket a munkákat ülteti át arab nyelvre, illetve azokat, amelyek a tudományos vizsgálódás módszeréül szolgáló logikát tárgyalják. A muszlim tudásfelfogás egyenlőségét tesz Allah megismerése és a tudás megszerzése között, ezért az arabo-muszlim tudományrendszernek fel kell vennie a versenyt a filozófia szolgáltatott tudományfelosztással, melynek már kész válaszai vannak a muszlim közösség számára. A filozófia kapcsán megismert arisztotelészi alapú tudományosság így szembekerült az arab/muszlim közösség saját tudományaival és más (epikureus és sztoikus) hagyományon alapuló ismereteivel. (29)

A tudás különféle rendszerekben (rendszerek szerint) történő összefoglalása, enciklopédikus feldolgozása formai szempontok alapján nem sorolható egyetlen műfajba, hiszen áthatja a korszak egész műveltségét és a közvetlenül enciklopédikus – vagyis az ismereteket kifejezetten rendszerezni kívánó – munkák mellett számos olyan könyvben is megjelenik, amelynek nem ez az elsődleges célja. Ezzel összefüggésben a tudományok rendszere is változik, attól függően, mi az elsődleges célkitűzése az adott műnek. Ennek értelmében Biesterfeldt a következő „műfajokat” különböztette meg az enciklopédikus jellegű műveken belül (30):

- bibliográfiák (*Ibn al-Nadīm*);
- a tudományok eredetével foglalkozó művek (*Šā'id al-Andalusī*);
- a tanulás és tudósság etikája; (31)
- Impromptu tudományfelosztások (*al-Āmirī*) és sui generis tudományrendszerek;
- *Ihyā' ulūm al-dīn*, *al-Ghazzālī* munkája;
- adab-enciklopédiák. (32) Ezen belül;
- szakemberek kézikönyve (*Ibn Qutayba*).

Ezek mellett léteznek szűken vett tudományos és filozófiai enciklopédiák is. Ide sorolja al-Kindī, al-Khwārizmī, al-Fārābī, az *Ikhwān al-Šafā'*, *Ibn Sīnā*, *Ibn Hāzīm*, *Fakhr al-Dīn al-Rāzī* és *Ibn Rushd* műveit, al-Āmirī és *Ibn Farīghūn* munkáját pedig „kvázi-enciklopédia”-nak tekinti.

Ebből a felosztásból kiderül, hogy a kifejezetten tudományrendszerezéssel foglalkozó művek javarészt filozófiai vagy tudományos jellegűek, ezeknél lehet a leginkább letisz-

tult tudásfelosztást felfedezni. Biesterfeldt felosztását *Wolffhart Heinrichs* is megerősíti (33), mikor azt mondja, a három filozófus (al-Fârâbi, al-<sup>C</sup>Āmirî és Ibn Farîghūn), illetve a három *kuttâb* (Ibn al-Nadîm, al-Khwârizmî és al-Tawhîdî) műveivel kapcsolatban, hogy al-Fârâbi, Ibn Farîghūn, al-Tawhîdî esetében szigorú tudományrendszerezésekről beszélhetünk, míg a másik három esetben enciklopédia-szerű művekről van szó. Khwârizmî esetében egy témák szerint felosztott szótárral állunk szemben, Ibn al-Nadîm gyakorlati szempontok alapján katalógust készített, al-<sup>C</sup>Āmirî pedig (bár a filozófusok közé tartozik) az iszlám védelmében írt. Mindkét csoporttól elkülönülnek Ikhwân al-Safâ' levelei, melyek valódi enciklopédiát alkotnak. Ezek a levelek a lélek megmentéséhez szükséges gnosztikus ismereteket kívánják összegyűjteni és rendszerezni a megismerés kívánatos sorrendjében.

Mindehhez hozzátartozik, hogy Heinrichs alapvető célja az <sup>C</sup>ulūm al-adabiyya 9–10. századi előzményeinek felderítése, így Biesterfeldtével pontosan ellentétes irányból közelít az anyaghoz, mégis jól látható, hogy ugyanazokat a szerzőket vizsgálja, akikkel Biesterfeldt is foglalkozik. Az egyetlen újdonság al-Tawhîdî, akit egyébként Biesterfeldt is megemlíti (34) Ibn Khaldūn mellett azok között a szerzők között, akik a *madrasa* tananyagának kialakulásához járultak hozzá. (35)

A szerzők eltérő súlyú értékelése (Biesterfeldt például egyáltalán nem foglalkozik Ibn al-Nadîmmal, Heinrichs pedig szót sem ejt Ibn Qutaybáról vagy *Ibn <sup>C</sup>Abd Rabbih*-ről (36) – az előbbiről talán azért, mert az <sup>C</sup>Uyūn al-akhbâr Kr. u. 880 körül született, ám ez még mindig nem magyarázza, miért nem foglalkozik az andalúziaival) a tanulmányok eltérő céljával magyarázható, az azonban már ennyiből is kiderült, hogy az enciklopédikus jelleg mellett szükség van az anyag kisebb, kezelhetőbb egységekre történő tagolására.

Biesterfeldt nyomán haladva megoldást jelentene, ha kisebb műfajokra osztanánk az enciklopédikus, tudásrendszerező munkákat. Ezt a munkamódszert javasolja *Hilary Kilpatrick* is (37), mikor a műfajon „külsődleges forma, témaanyag és cél” szempontjából meghatározott csoportot ért.

Kilpatrick ennek megfelelően a következőképpen határozza meg az adab-enciklopédiát: „Olyan mű, melynek célja, hogy alapvető ismereteket nyújtson azokon a területeken, melyeket egy átlagos műveltséggel rendelkező embernek ismernie szükséges. Jellemzője, hogy a különféle témákat fejezetekbe vagy könyvekbe csoportosítja.” (38)

Azonban az enciklopédikus művek kisebb műfajokra szabdalásával szem elől tévesztjük, pontosan mi ösztönözte a szerzőket arra, hogy ismeretek rendszeréről írjanak, ilyen rendszerben gondolkodjanak. Amennyiben az enciklopédikus jellegű műveket műfajokra osztjuk, jóval nehezebbé válik a bennük lévő tudásfelosztások összehasonlítása, hiszen a művek egy részére jellemző tudásrendszer az adott műfaj meghatározó elemévé válna (formai szempontból). Az összehasonlítás egyedül annyit derítene ki, hogy a műfajokat összekötő a tudásfelosztás igénye, amivel visszaérkeznénk a kiindulóponthoz. Ám arra továbbra sem kapnánk választ, miért hoz létre eltérő rendszer-típusokat, az enciklopédikus műveket a felszínen mozgó tudásrendszerező igény.

A formai felosztást jelentő műfajokra tagolás mellett a másik lehetőség, ha az enciklopédikus műveket aszerint rendezzük csoportokba, hogy milyen céllal íródtak. Ezt a módszert Fowler követi, aki a következő típusokat határozza meg: „Minden korszakban meg lehet különböztetni olyan enciklopédikus munkákat, melyek komprehenzív jellegűek és olyanokat, melyek propedeutikusak, továbbá különbséget lehet tenni olyan művek között, melyek csupán deskriptívak és olyanok között, melyek kimondva vagy kimondatlanul, de normatív programmal rendelkeznek.” (39)

A deskriptív és normatív tudásrendszerező program említése a Fowler első meghatározásában lévő második, morális alapon születő kategóriát (40) viszi tovább. A gyenge pont – ahogy Collison is megállapította (41) –, hogy a szigorúan vett enciklopédiák szükségképpen normatív munkák, amennyiben a tudásrendszerezésük háttérül szolgáló filo-

zófiai elképzelések megvalósulásai. Ennek értelmében a deskriptív tudásösszegző enciklopédikus művek nagy része nem tudományos enciklopédia, noha a korábban említett formai szempontok alapján az enciklopédikus művek közé tartozik. A legalkalmasabb példa erre Ibn Khaldūn (m. 1406) *Muqaddima* című munkája, amelyben a szerző célja a tudás teljes felsorolása, minősítés nélkül. A módszer tehát az enciklopédikus művek egészét megfoghatóvá teszi és nem veszítjük közben szem elől a tudásrendszerek célját sem (a Biesterfeldtnél 2. és 3. pontban szereplő könyvek, illetve a 7. ponthoz tartozó művek egy része ennek értelmében propedeutikus céllal készült, a többi pedig komprehenzív munka). Ez a szempontrendszer tehát alkalmas lehet arra, hogy összehasonlítsuk az egyes művekben szereplő tudásrendszereket.

A tudásfelosztást megközelíthetjük Heck tudásmeghatározása alapján is. Ekkor a tudásrendszereket a különféle társadalmi csoportok megnyilvánulásának tekintjük. Ennek megfelelően másféle szempontok alapján elemezhetjük a tudásrendszereket, amennyiben azt vizsgáljuk, vajon egyes társadalmi csoportok milyen céllal hozták létre tudásrendszereiket. (42)

*A latin enciklopédikus művek technikai fogalomgyűjteménye nem tudásközpontú társadalom alkotása. Ez megfelel annak, ahogyan Fowler meghatározta a középkori enciklopédikus műveit, melyeket tükröknek tart, amivel a teremtett világból Istenre lehet rápillantani. A muszlim társadalom közepén is Isten megismerése áll, azonban ez az iszlámban a tudást (a Qur'ánban nagyjából hétszázötven alkalommal előforduló Cilm-et) jelenti. Az európai társadalom ezzel az elképzeléssel szembesül a középkori fordításokban. A tudásközpontú gondolkodásmód így átszivárog az európai társadalomba.*

Ugyanakkor a Heck-féle tudásfogalom szerint megvizsgálhatjuk, milyen hatást gyakorolt a különböző kultúrák társadalmaira és a – Fowler nevével együtt feljebb említett – fogalmi szűrőkre, ha szembesültek egy, az övéktől eltérő tudásrendszerrel (ezen keresztül pedig a tudásrendszert létrehozó kultúra társadalmi értékeivel).

A tudásrendszerek ilyen szempont szerint történő, strukturalista elemzését Richard McKeon végezte el. (43) Az egységként kezelt muszlim enciklopédikus irodalmat összeveti három másik (latin, görög, héber) kultúrkör középkori enciklopédikus alkotásaival. Tanulmányában megállapítja, hogy egy adott népesség körében adott időszakban uralkodó tudományrendszer utal arra, milyen maga a kultúra. Vagyis a tudományrendszer az adott népesség jellegzetessége, jellemzője. A kultúrák érintkezése e rendszerek érintkezése, a tudományok rendszere pedig az elképzelések (ideák) rendszere. (44) Ez azt jelenti, hogy a kultúra változásai-

it le lehet írni a tudományok rendszerének változásaiival.

A középkori Európában ismert volt mindaz, amit a tudományfelosztások történeti fejlődése kapcsán az ókorról összefoglaltam, azonban Európában nem ismerték a logikai módszer megvalósulásait a fizika és az orvostudomány területén, emiatt itt nem is kapcsolódhatott össze a tudás a hittel. Cassiodorus és Sevillai Izidor nyomában a középkori latin nyelvű tudományfelosztások a sztoikus és platonista tudományrendszerek keverékei, amelyekben a természet vizsgálata a quadriviummal esik egybe, etika alatt pedig a négy sarkalatos erényt értik. A latin nyelvű enciklopédiák a világ dolgainak meghatározásából állnak, vagyis leírják, mi micsoda. Richard McKeon rámutat, hogy a 12. századi Európa tudásanyagát nagyjából háromezer idézettel össze lehetett foglalni – gyakorlati tudástárház a szavakról és a dolgokról –, és a kor tudományos módszere azt vizsgálja, hogy ezek az idézetek milyen környezetben hangzottak el (Abelard *Sic et non*). Ugyanakkor az arab nyelvű tudományrendszerek a tudás hierarchikus elosztásáról beszélnek,

definiálják és részekre tagolják az ismereteket, ebben segítségükre volt az antik logika ismerete. (45) A latin nyelvű tudásrendszer a tények rendszere, az arab nyelvű pedig a tudományok rendszere. Mikor a 12. században a latin kultúra találkozott ezzel a tudás-meghatározó hagyománnyal, hatást gyakorolt rá, hogy megismerte Arisztotelész és *Galénosz* munkáit. Sokkal erősebb azonban az a hatás, ami tudományrendszerezési téren mutatkozik meg, mivel a körülmények vizsgálata, mely az európai tudományosságra jellemző, megtelik logikai bizonyítási lehetőségekkel és ezzel kitágul a megismerhető világ. Ennek köszönhető a középkor végén lezajló „kulturális forradalom”. (46)

Mit értek pontosan ezen? A latin enciklopédikus művek technikai fogalomgyűjteménye nem tudásközpontú társadalom alkotása. Ez megfelel annak, ahogy Fowler meghatározta a középkor enciklopédikus műveit (47), melyeket tükröknek tart, bennük a teremtett világból Istenre lehet rápillantani. A muszlim társadalom közepén is Isten megismerése áll, azonban ez az iszlámban a tudást (a Qur'ánban nagyjából hétszázötven alkalommal előforduló <sup>ḥ</sup>ilm-et) jelenti. (48) Az európai társadalom ezzel az elképzeléssel szembeül a középkori fordításokban. (49) A tudásközpontú gondolkodásmód így átszivárog az európai társadalomba. A 13. század latin nyelvű enciklopédiái már ugyanúgy tudományokat rendszereznek, mint korábbi arab nyelvű társaik – elég összehasonlítani *Szentviktóri Hugó* (1096–1141) és *Robert Kilwardby* (könyvének időpontja 1250 k.) munkáját. Koruk az érett középkor időszaka, ekkor a tudás struktúrájának változása a társadalom átalakulását jelzi, amely megmutatkozik az egyetemek létrejöttében és az „értelmiség” kialakulásában. A tudásközpontú eszmerendszerre adott válaszok oda vezetnek, hogy a tökéletesen relatívvá váló viszonyrendszerekben megnövekszik az igény a szilárd viszonyítási pont iránt, ami a gyakorlatias szemlélettel együtt a gondolkodást az ember felé fordítja és kialakul a reneszánsz. (50)

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy a tudás összefoglalására irányuló művek egyúttal mindig a tudás rendszerezésére tett kísérletek is. Ezekről a kísérletekről általánosságban elmondható, hogy tartalmukat tekintve propedeutikusak, illetve komprehenzív céllal készültek, a tudományok deskriptív vagy normatív jellegű összefoglalásait nyújtják. A tudásrendszerek változását nyomon követve megismerhetjük az adott tudásrendszereket létrehozó társadalmak változásait is. A muszlim kultúrkörben ezek a tudásrendszerek az azonos korszak európai tudásfelosztásainál nagyobb hangsúlyt kapnak, ami a muszlim társadalmon belül a tudás központi szerepének következménye. A tudásfelfogások, rendszerezések egyúttal egy-egy társadalmi csoport értékeit, eszméit is hordozzák, illetve tágabb értelemben felhasználhatók a kultúrák közötti kölcsönhatások vizsgálatában.

### Al-Khwârizmî tudásrendszere

A *Mafâtiḥ al-Ḥulûm* vizsgálatához szükséges még szót ejteni a könyv tartalmi szerkezetéről is. A *Mafâtiḥ* két nagy részre (maqâla) oszlik. A szerző a következőképpen határozza meg a felosztás elvét: „Két részt készítettem. Az első a vallástörvény tudományáról (<sup>ḥ</sup>ulûm al-sharîḥa) szól és mindarról, ami az arab tudományok (<sup>ḥ</sup>ulûm al-<sup>ḥ</sup>arabîyya) közül ehhez kapcsolódik, a második az idegenek tudományáról (<sup>ḥ</sup>ulûm al-<sup>ḥ</sup>ajam) szól, mint amilyenek a görögök és más nemzetek.” (51)

A részeket al-Khwârizmî fejezetekre (bâb) bontotta, melyeken belül külön pontokban (faṣl) tárgyalja az egyes szakterületek kifejezéseit. Az első részben hat fejezet van. Ezek sorrendben: jog (fiqh), teológia (kalâm), nyelvtan (nahw), hivatalnoki tudományok (kitâba), költészet és prozódia (shîḥ wa <sup>ḥ</sup>arûḍ), történelem (akhbâr). A második részben kilenc tudományterületet említ a szerző: filozófia (falsafa), logika (manṭiq), orvoslás (ṭibb), aritmetika (<sup>ḥ</sup>ilm al-<sup>ḥ</sup>adad), geometria (handasa), asztronómia (<sup>ḥ</sup>ilm al-nujûm), muzsika (mûsîqâ), mechanika (<sup>ḥ</sup>ilm al-<sup>ḥ</sup>iyâl) és alkímia (al-kîmiyâ).



<i>Arabo-muszlim tudományok</i>	<i>Idegen tudományok</i>
I.1 Jog (fiqh)	II.1 Filozófia (falsafa)
I.2 Teológia (kalâm)	II.2 Logika (manfiq)
I.3 Grammatika (nahw)	II.3 Orvoslás (fiġb)
I.4 Hivatalnoki tudományok (kitâba)	II.4 Aritmetika (ʿilm al-ʿadad)
I.5 Költészet és prozódia (shiʿr wa ʿarūd)	II.5 Geometria (handasa)
I.6 Történelem (akhbâr)	II.6 Asztronómia (ʿilm al-nujûm)
	II.7 Muzsika (mūsîqâ)
	II.8 Mechanika (ʿilm al-ĥiyal)
	II.9 Alkímia (al-kímîyâ)

1. ábra. A *Mafâtih al-ʿulûm* tartalomjegyzéke

Bosworth szerint ez a felosztás pontosan megfelelt a muszlim hagyománynak. (52) Ugyanakkor a könyvben szerepel egy másik tudományfelosztás is, a második könyv első fejezetében, ahol al-Khwârizmî a filozófiai szakkifejezéseket tárgyalja. Itt a következő felosztást olvashatjuk:

*I. Elméleti tudományok:*

1. Természetfilozófia (ʿilm al-ʿabiʿa):
  - orvoslás (ġibb)
  - égi jelenségek (âthâr al-ʿuluwiyya)
  - szublunáris világ tudományai
  - ásványtan (al-maʿâdin)
  - növénytan (al-nabât)
  - zoológia (al-ĥayawân)
  - alkímia
2. Metafizika (ʿilm al-umûr al-ilâhiyya)
3. Propedeutikus/matematikai tudomány (al-ʿilm al-taʿlîmî wa ʿl-riyâdî):
  - aritmetika (ʿilm al-ʿadad wa ʿl-ĥisâb)
  - geometria (al-handasa)
  - asztronómia (ʿilm al-nujûm)
  - muzsika (mūsîqâ)

*II. Gyakorlati tudományok:*

1. Etika (ʿilm al-akhlâq)
2. Háztartás (tadbîr al-manzil)
3. Politika (siyâsa)

*III. Logika (?)*

2. ábra. A *Mafâtih al-ʿulûm* filozófiai fejezetében olvasható rendszer

A könyv tartalmi felosztása deskriptív jellegű, a filozófiai fejezetben olvasható felosztás normatív, ez a felosztás pedig azonos Arisztotelész hármás felosztásával.

A könyvben szereplő két felosztás igazolja Heck felvetését, miszerint: „...a szerzőnek az volt a szándéka, hogy megnövelje az ismeretek horizontját, miközben megőrzi az arabo-muszlim keretet és hierarchiát.” (53) Mint ahogy azt máshol kifejti, az enciklopédikus mű írójának nyelvfelfogásától függött, hányféle tudást különböztethetünk meg nála. (54) Amennyiben úgy vélte, a nyelv természetes képződmény (product of nature), akkor a tudás mindenhol ugyanaz és az egyes kultúrák tudásanyaga maradéktalanul átadható a másik kultúrának (a lefordított szöveg pontosan megegyezik az eredetivel). Ha azonban a nyelv és a kultúra összetartozik (product of culture), akkor az egyes kultúrák sajátos tudásanyaga kizárólag hozzájuk köthető és ezt a tudást sohasem sikerülhet teljes egészében elsajátítania egy másik nyelvre alapuló kultúrának.

Heck mindezt arra használja fel, hogy megállapítsa, a muszlim (arabo-islamic) kultúrkörben a nyelv és a nyelvet munkaeszközként használó állami hivatalnokok rétege hor-

dozza az államiságot. Saját szerepük miatt pedig a két episztemológiai változat közül a másikat szükséges választaniuk, mivel csak ezzel tudják biztosítani az állam – mint fogalom és mint valóság – szilárdságát.

Al-Khwârizmî munkája éppen arra példa, hogyan olvasztja magába a vallási szempontból elfogadhatatlan tudományokat a muszlim állam. Amikor a saját felosztás mellett látjuk a hagyományos görög felosztást egy olyan könyvben, mely azért készült, mert „nem nélkülözheti eme tudományok ismeretét az írkokok rétege, mivel szükségük van a tudományok és a műveltség művészetének tanulmányozására” (55), akkor ez rögtön legitimálja a könyvben szereplő tudás valamely elemét. Al-Khwârizmî továbbá azt írja: „nem tartottam idetartozónak a híres és a tömegben széles körben ismert kifejezések megemlékését és azt, ami homályos és szokatlan” (56), azaz a könyvben valóban csupán annyi található, amit minden „művelt” hivatalnoknak ismernie szükséges.

Mindezek után a könyv elsőként a hivatalnokok számára ismert és elfogadott arab-muszlim tudományokat tárgyalja, azaz a könyv célközönsége számára ismerős területen mozog. Mikor pedig áttér az idegen tudományokra, jelzi, hogy nem a hagyományos értelemben szükséges tudományokról fog beszélni, amivel meghúzza a két – arab-muszlim és idegen – kultúra közötti episztemológiai határvonalat. Ugyanakkor maga a tény, hogy ezeket is a szükséges tudományok közé sorolja, azt mutatja, hogy – az alapvető különbségtétel ellenére – ezeket a tudományokat a tudás egészének elválaszthatatlan részeként kezeli, melyet integrálni szükséges a meglévő tudásrendszerbe.

A Heck által említett elképzelés az arab nyelvről mint az államiság hordozójáról egyrészt az arab-muszlim tudományok előtérbe helyezésében rejlik, amivel a szerző meghatározza a tudományok felhasználási területét (térben és mentálisan egyaránt). Másrészt – pontosan a könyvben megszólított állami hivatalnokréteg és az általuk képviselt arab nyelv kiemelt szerepe miatt – az idegen tudományok feltüntetése jelzi az állam érdeklődését a nem-arab/muszlim tudományok iránt, melyet a *Mafâtih* első könyvében szereplő tudományokat megtestesítő államiság alternatívájaként, vagy legalábbis annak gazdagításaként mutathat fel. (57) Azzal pedig, hogy a tudásnak eme új formáit a meglévő fogalmakhoz társítja és azok alá rendeli, az államiság elmosza a két tudáscsoport közötti értékkülönbséget úgy, hogy a megvetendő tudásformákat sikerül a kívánatos tudományokhoz emelnie.

A *Mafâtih al-‘ulûm*-ban tehát azért szerepel két tudományfelosztás, mert a szerző megkísérelti a nem-arab/muszlim tudományokat is elfogadott tudományá változtatni. Erre legalkalmasabb, ha al-Khwârizmî hozzászatozza ezeket a tudományokat a meglévő episztemológiai/nyelvi kerethez. Ezt láthatjuk a tartalomjegyzékben, míg a filozófia fejezetéből az idegen tudományok saját felosztási rendszere olvasható ki. A két tudományrendszer (arab-muszlim és idegen) nem olvadt össze teljesen, márpedig ez a tudományrendszer egy másféle episztemológiai keretben jött létre.

Ha ennek megfelelően vizsgáljuk al-Khwârizmî művét, akkor a következőket állapíthatjuk meg róla: a *Mafâtih al-‘ulûm* propedeutikus céllal készült, hiszen megfogalmazott célja a *kâtib*-ok megismertetése a különböző tudományok szakkifejezéseivel. Deskriptív munka, hiszen semmiféle elvi különbséget nem tesz az egyes tudományok között. (58) Tudásfelfogásában pedig az állami hivatalnokokhoz kapcsolható. Ugyanakkor éppen ez utóbbi sajátossága miatt normatív jellegű munkaként is beszélhetünk róla, amennyiben a hivatalnokréteg és rajtuk keresztül a muszlim kultúra államiságának talaján áll és kísérletet tesz a korábbi, hellenisztikus tudásrendszer beemelésére az arab-muszlim keretbe.

Felmerül még a kérdés: egy ilyen átfogó céllal íródott könyvben miért nem szerepel a Qur’ân-magyarázat és a hagyomány (*hadîth*) tudománya, holott a szerző vallástörvény tudományát is megemlítette az előszóban? (59) Heinrichs szerint ez annak köszönhető, hogy a szöveg *hadîth*-ok szerint történő magyarázata nem rendelkezett akkora szakszókinccsel, ami indokolta volna a felvételét, míg a Qur’ánnal kapcsolatos nyelvészeti és irodalmi kérdésekkel al-Khwârizmî a megfelelő helyen foglalkozik. Nincs szükség arra, hogy megismételje, amit ott leírt.

A hiány ugyanakkor magyarázható azzal is, hogy a *ḥadīth*-tudományra nem volt szükségük a *kātib*-oknak (60) és így al-Khwārizmīnak sem kellett kitérnie rá. Esetleg a tudásfogalom mögötti társadalmi kérdések adhatnak magyarázatot erre, mivel egy olyan tudásfogalomban, melyet alapvetően a nyelv határoz meg, a Qur'án – hallgatólagosan túli – elismerése egyúttal azzal jár együtt, hogy a nem-arab/muszlim tudományok nem képezhetik eme tudás részét. Ha pedig a *Mafātiḥ al-ʿulūm* nem csupán szakszótár, hanem tudatos témaválasztással hosszútávú állami célokat is szolgál, mint ahogy azt az előbb kifejtettük, akkor egy ilyen kizárólagos tudásfogalom még utalásként sem kerülhetett bele a könyvbe.

A *Mafātiḥ al-ʿulūm* különlegessége, hogy éppen propedeutikus jellege, azaz a megfelelő szakkifejezések ismertetése miatt szemlélete hasonlít a latin enciklopédikus művek szemléletéhez, ugyanakkor a szakkifejezések rendszerezése egyúttal kirajzolja a megismerhető tudás egészét, ezért komprehenzív jellegű munkának kell neveznünk. Ezek alapján a korábban felállított négy vizsgálati kategória nem kizárólagos (al-Khwārizmī könyvére mindegyik igaznak bizonyult), hanem meglétük vagy hiányuk jellemzi az adott enciklopédikus művet.

*Az arab nyelv, mint az államiság hordozója egyrészt az arabomuszlim tudományok előtérbe helyezésében rejlik, amivel meghatározza a tudományok felhasználási területét (térben és mentálisan egyaránt). Másrészt – pontosan a könyvben megszólított állami hivatalnokréteg és az általuk képviselt arab nyelv kiemelt szerepe miatt – az idegen tudományok feltüntetése jelzi az állam érdeklődését a nem-arab/muszlim tudományok iránt, melyet a Mafātiḥ első könyvében szereplő tudományokat megtestesítő államiság alternatívájaként, vagy legalábbis annak gazdagításaként mutathat fel. Azzal pedig, hogy a tudásnak eme új formáit a meglévő fogalmakhoz társítja és azok alá rendeli, az államiság elmossa a két tudáscsoport közötti értékkülönbséget úgy, hogy a megvetendő tudásformákat sikerül a kívánatos tudományokhoz emelnie.*

Ugyanakkor a filozófia vizsgálatában három szempontból viszonyíthatjuk egymáshoz a tudásfelosztásokban szereplő filozófiát. Ezek közül az első a tudásrendszerben való elhelyezkedése (módszer). A második szempont szerint azt vizsgálhatjuk, mennyi és milyen jellegű ismereteket sorol az adott szerző a filozófiához (tartalom). Végül: mit tekint a szerző a filozófia céljának, illetve milyen célja van a filozófia tudásrendszerben történő szerepeltetésével (cél). E dolgozatban leginkább a harmadik szempontból vizsgálom a tudásrendszereket, mivel a filozófia szerepeltetése egyúttal a tudásrendszer készítőjének értékrendjére is rávilágít.

Az első szakaszban a görög hagyomány és az – ekkor még formálódó – arab/muszlim tudományok rövid egymás mellett élésére példa al-Kindī és Ibn Qutayba enciklopédikus műveinek összehasonlítása. *Abū Yūsuf Yaʿqub al-Kindī* (m. 866) az Arisztotelész könyveiről szóló levelében a filozófia hagyományos felosztását adja meg. (61) Szót ejt a ki-

#### A filozófia helye a muszlim középkori enciklopédiákban

A tudásrendszerekről mint a társadalmi csoportok értékközvetítő eszközéről már szót ejtettem. A filozófia elhelyezkedésének kérdése az egyes tudásrendszerekben a muszlim társadalom időbeli változásainak szemrevételeire ad lehetőséget. A filozófia szerepe a tudás egészében a tudásfelosztások készítőinek – és társadalmi csoportjuknak – értékrendjéről ad tájékoztatást. Ebben a muszlim társadalom létrejöttétől – az iszlám megszületésétől – fogva három nagy egységet lehet megkülönböztetni: formatív korszakot, a versengő értékrendek időszakát és a filozófia vallásos értelmezésű tudásfogalomába történő betagozódását.

Ugyanakkor a filozófia vizsgálatában há-

nyilatkoztatás útján szerezhető tudásról is, azonban ez a tudás is azonos a filozófia körébe tartozó, emberi erőfeszítéssel megismerhető tudással.

#### I. Mennyei tudomány

#### II. Filozófiai tudomány

##### (II/1 Elméleti tudományok)

1. Propedeutikus tudomány: Eiszagógé = Matematika:
  - aritmetika
  - geometria
  - asztronómia
  - harmónia
2. Logika
3. Fizika
4. Lélektan (természettől független, önmagában, a testekkel együtt létező)
5. Metafizika (a testektől független, azokkal semmilyen kapcsolatban nincs)

##### (II/2 Gyakorlati tudományok)

- (6. Etika)
- (7. Politika)

3. ábra. Al-Kindi (m. 866 után): *R. fi kammiyat kutub Aristūfālis*

Al-Kindi megkísérli visszaállítani a filozófus vezető helyét, amely a tudományok tudományának művelőjeként megillette. Nála a filozófus az, aki az egyetemes tudáshoz vezető úton járva másoknak is megmutathatja az erényes életet és az annak végén eljövő végső boldogságot. (62) Mindehhez azonosítja a Qur'anban szereplő *hikma* fogalmát a filozófiával (63), amire úgy tekint, mint ahogy a Qur'an a „könyv népei”-nek vallására. A filozófia tehát az üdvözüléshez vezet, amint a testek világából a matematika segítségével eljuthatunk Istenhez (ugyanakkor a függelékben látható tudományfelosztás Arisztotelész oktatási sorrendjét követi). (64) A tudomány legfőbb értéke tehát: „csakis az pilanthatja meg a túlvilágon az igazságot, aki a filozófia művelésével megtisztítja saját racionális lelkét.” (65)

Al-Kindi tudásrendszerező levele tehát komprehenzív és normatív, amennyiben saját maga szerint a tudás egészére kiterjed és megadja a tudás/filozófia célját is. Ez a tudásrendszer egyre erősebb ellentétben állt az ugyanebben az időszakban megjelenő arab/muszlim tudományokkal, azaz a jog és a későbbi adab-tudományok halmazával. Ezeket a hellenisztikus tudásrendszer megléte hívta életre annak az újfajta gondolkodásmódnak a részeként, ami „tudományok”-ként vizsgálta az arabo-muszlim ismeretek csoportját. Az arabo-muszlim tudományokkal kapcsolatos újfajta gondolkodást a heterogén muszlim állam létrejötte tette szükségessé, melyben a nem-arab lakosság iszlamizáláshoz nemcsak az arab nyelv terjesztésére, hanem az arab/kegyes ismeretek érthető, megtanulható megfogalmazására is szükség volt.

Erre példa *Ibn Qutayba* (m. 889) munkássága. A szerző komprehenzív, deskriptív enciklopédikus munkájában az új arab-tudományok tartalmát igyekszik megfogalmazni az állami hivatalnokok számára. Ez a réteg az al-Kindinél olvasható tudásfelosztással rendelkezett, mivel az új muszlim hatalom a meghódított területeken élő, a korábbi államszervezetben feladatokat ellátó személyeket alkalmazta saját birodalma működtetéséhez is. *Ibn Qutayba* enciklopédikus munkái jelzik a társadalom átalakulását, illetve az átalakulás igényét.

Az arabo-muszlim tudományoknak így két csoportja alakult ki. Egyrésről az iszlámmal kapcsolatos ismeretek csoportja, másrésről az arabbal mint a kinyilatkoztatás nyelvével kapcsolatos tudományok csoportja, melyek egy-egy társadalmi csoporthoz, a vallásjog-tudósok és az állami hivatalnokok csoportjával köthetők össze. Mindkét tudománycsoport segítséget nyújtott a valódi muszlim állam kialakulásában és az államfoglalommal együtt a tu-

dásfogalom is egyre világosabbá vált. (66) Azonban a tudás új megfogalmazása eltért a hel- lenisztikus hagyománytól. A korábbi hagyományon alapuló tudásfogalom jórészt a „régiek tudományát” alkalmazó embereknél (orvosok, asztrológusok, illetve állami hivatalnokok) maradt fenn. Színhelyeként és intézményi kereteként pedig az udvar szolgált.

- I. Hatalom
- II. Háború
- III. Evilági nagyság
- IV. Erények és hibák
- V. Ékesszólás
- VI. Aszketizmus
- VII. Barátok
- VIII. Üdvözülés útja – imák
- IX. Gasztronómia
- X. Nők

4. ábra. *Ibn Qutayba* (m. 889): *ʿUyūn al-akhbār*

I. Nyelvtudomány (ʿilm al-lisān):

1. Egyszerű kijelentések tudománya (ʿilm al-alfāz al-mufrada)
2. Összetett kijelentések tudománya (ʿilm al-alfāz al-murakkaba)
3. Egyszerű kijelentésekre vonatkozó szabályok tudománya (ʿilm qawānīn al-alfāz ʿindamā takūn mufrada)
4. Összetett kijelentésekre vonatkozó szabályok tudománya (ʿilm qawānīn al-alfāz ʿindamā tarakkab)
5. A helyesírás tudománya (ʿilm qawānīn taṣḥīḥ al-kitāba)
6. A helyes olvasás tudománya (ʿilm qawānīn taṣḥīḥ al-qirāʿa)
7. A költészet szabályainak tudománya (ʿilm qawānīn al-ashʿār)

II. Logika (ʿilm al-manʿiq):

1. Categoriae (al-maqūlāt)
2. De Interpretatione (al-ʿibāra)
3. Analytica Priora (al-qiyās)
4. Analytica Posteriora (al-burhān)
5. Topica (al-mawādiʿ al-jadaliyya)
6. Sophistica (al-ḥikma al-mumawwaha)
7. Rhetorica (al-khatāba)
8. Poetica (al-shiʿr)

III. Propedeutikus tudományok (ʿilm al-taʿlīm):

1. Aritmetika (ʿilm al-ʿadad)
2. Geometria (ʿilm al-handasa)
3. Optika (ʿilm al-manāẓir)
4. Asztronómia (ʿilm al-nujūm)
5. Muzsika (ʿilm al-mūsīqā)
6. A súlyok tudománya (ʿilm al-athqāl)
7. Mechanika (ʿilm al-hiyal)

IV. Fizika (ʿilm al-ḥabīʿa):

1. Maga a fizika (al-samāʿ al-ḥabīʿi)
2. Az ég és a világ (al-samāʿ wa ʿl-ʿālam)
3. Keletkezés és pusztulás (al-kawn wa ʿl-fasād)
- 4–5. Égi jelenségek (al-āthār al-ʿuluwiyya)
6. Ásványtan (al-maʿādīn)
7. Növénytan (al-nabāt)
8. Állattan és lélektan (Kitāb al-hayawān wa kitāb al-nafs)

V. Metafizika (ʿilm al-ilāhī, mā baʿd al-tabīʿa)

VI. Politika (ʿilm al-madānī)

VII. Jog (ʿilm al-fiqh)

VIII. Teológia (ʿilm al-kalām)

5. ábra. *al-Fārābī* (m. 950): *Iḥṣāʾ al-ʿulūm*

## A VII. értekezésben olvasható rendszer:

I. Propedeutikus tudományok (al-<sup>ḥ</sup>ulūm al-riyāḍiyya, <sup>ḥ</sup>ilm al-ādāb):

- írás-olvasás (<sup>ḥ</sup>ilm al kitāba wa 'l-qirā<sup>ḥ</sup>a)
- lexikológia és grammatika (<sup>ḥ</sup>ilm al-lughā wa 'l-nahw)
- aritmetika és gazdasági ismeretek (<sup>ḥ</sup>ilm al-ḥisāb wa 'l-mu<sup>ḥ</sup>āmalāt)
- költészet és prozódia (<sup>ḥ</sup>ilm al-shi<sup>ḥ</sup>r wa 'l-<sup>ḥ</sup>arūḍ)
- jóslás (<sup>ḥ</sup>ilm al-zajār wa 'l-fa<sup>ḥ</sup>l)
- mágia, ráolvasások, alkimia és mechanika (<sup>ḥ</sup>ilm al-sihr wa 'l-<sup>ḥ</sup>azā'im wa 'l-kimiyā wa 'l-ḥiyāl)
- mesterségek (<sup>ḥ</sup>ilm al-ḥiraf wa 'l-<sup>ḥ</sup>sanā<sup>ḥ</sup>i)
- kereskedelem, mezőgazdaság és állattenyésztés (<sup>ḥ</sup>ilm al-bay<sup>ḥ</sup> wa 'l-shirā' wa 'l-tijārāt wa 'l-ḥarth wa 'l-nasl)
- biográfiák és történelem (<sup>ḥ</sup>ilm al-siyār wa 'l-akhbār)

II. Pozitív vallási tudományok (al-<sup>ḥ</sup>ulūm al-shar<sup>ḥ</sup>iyya al-waḍ<sup>ḥ</sup>iyya):

- kinyilatkoztatás (<sup>ḥ</sup>ilm al-tanzīl)
- Qur'ān-magyarázat (<sup>ḥ</sup>ilm al-ta'wīl)
- hagyományok tudománya (<sup>ḥ</sup>ilm al-riwāyāt wa 'l-akhbār)
- jog (<sup>ḥ</sup>ilm al-fiqh wa 'l-sunan wa 'l-<sup>ḥ</sup>ikām)
- erkölcsi buzdítás, prédikáció, askétizmus és szűfizmus (<sup>ḥ</sup>ilm al-tadhkār wa 'l-mawā<sup>ḥ</sup>iḥ wa 'l-zuhd wa 'l-taṣawwuf)
- oneiromancia (álomértelmezés) (<sup>ḥ</sup>ilm ta'wīl al-manāmāt)

III. Valódi filozófiai tudományok (al-<sup>ḥ</sup>ulūm al-falsafiyya al-ḥaqiqiyya):

- matematikai tudományok (al-riyāḍiyyāt)
  - aritmetika (<sup>ḥ</sup>ilm al-<sup>ḥ</sup>adad)
  - geometria (<sup>ḥ</sup>ilm al-handasa)
  - asztronómia (<sup>ḥ</sup>ilm al-nujūm)
  - muzsika (<sup>ḥ</sup>ilm al-mūsīqā)
- logikai tudományok (al-manḥiqiyyāt)
  - Poetica (ṣinā<sup>ḥ</sup>a al-shi<sup>ḥ</sup>r)
  - Rhetorica (ṣinā<sup>ḥ</sup>a al-khuḥab)
  - Topica (ṣinā<sup>ḥ</sup>a al-jadal)
  - Apodiktikus bizonyítás (ṣinā<sup>ḥ</sup>a al-burhān)
  - Sofistica (ṣinā<sup>ḥ</sup>a al-mughāliḥ)
- természetfilozófia (al-<sup>ḥ</sup>ulūm al-fabi<sup>ḥ</sup>iyya)
  - testi princípiumok (<sup>ḥ</sup>ilm al-mabādi<sup>ḥ</sup> al-jismāniyya)
  - ég és föld (<sup>ḥ</sup>ilm al-samā' wa 'l-<sup>ḥ</sup>ālam)
  - keletkezés és elmúlás (<sup>ḥ</sup>ilm al-kawn wa 'l-fasād)
  - meteorológia (<sup>ḥ</sup>ilm ḥawāḍith al-jaw)
  - ásványtan (<sup>ḥ</sup>ilm al-ma<sup>ḥ</sup>ādīn)
  - növénytan (<sup>ḥ</sup>ilm al-nabāt)
  - állattan (<sup>ḥ</sup>ilm al-hayawān)
  - orvostudomány (al-ḥibb)
  - állatorvoslás (al-bayḥara)
  - idomítás (siyāsāt al-dawābb wa 'l-sibā<sup>ḥ</sup> wa 'l-ḥuyūr)
  - mezőgazdaság (al-ḥarth)
  - állattenyésztés (al-nasl)
  - mesterségek (<sup>ḥ</sup>ilm al-<sup>ḥ</sup>sanā<sup>ḥ</sup>i)
- mennyei tudományok (al-ilāhiyyāt)
  - A Teremtő ismerete (ma<sup>ḥ</sup>arīfāt al-bāri<sup>ḥ</sup>)
  - angelológia (<sup>ḥ</sup>ilm al-rūḥāniyyāt)
  - lélektan (<sup>ḥ</sup>ilm al-nafsāniyyāt)
  - politika (<sup>ḥ</sup>ilm al-siyāsa)
  - eszkatalógia (<sup>ḥ</sup>ilm al-ma<sup>ḥ</sup>ād)

*Az értekezések sorrendjében megjelenő rendszer:*

- 1–14. levél – Propedeutikus/matematikai tudományok:  
Aritmetika, Geometria, Muzsika, Geográfia, A logika részei, Erkölcs
- 15–30. levél – Természetfilozófia:  
A keletkezés és elmúlás világa: Égi jelenségek, Ásványtan, Növénytan, Állattan, Lélektan
- 31–42. levél – Kozmológia és Teremtés  
Az intellektusok, a világegyetem felépítése, mozgások, Feltámadás
- 43–52. levél – Metafizikus és kinyilatkoztatott tudományok  
Vallások, miszticizmus, asztrológia és varázslás

6. ábra. Ras'ul Ikhwān al-Ṣafā' (10. század első fele)

Az egységes állam meggyengülésével megjelenő kisebb udvarokban ezek a személyek a korábbinál nagyobb szerepet játszhattak (ismereteik jellege miatt eddig is legfőképpen az uralkodó udvarában nyerhettek alkalmazást). Egyúttal a valódi egységes hatalom hiányában az államfogalom is egyre elvontabbá vált és az „állam” fogalma mindinkább „muszlim állam”-ként jelentkezett, melynek legfőbb eszköze és elsődleges megnyilvánulása az arab nyelv, megvalósítója pedig a jogtudósok és az állami hivatalnokok rétege. (67)

A muszlim állam háttérként szolgált a hellenisztikus tudásrendszer és az arabomuszlim tudásrendszer közötti ellentét kibontakozásához. Muḥammad b. al-Fârâbî (m. 950) esetében az első tudásrendszer egyetemes érvényességéből kiindulva juthatunk el az eszményi államig (68), míg kortársai a meglévő államiság keretein belül vázolják fel a teljes tudás rendszerét.

Al-Fârâbî tehát komprehenzív és nyíltan normatív tudásrendszert hoz létre. A filozófia, a bizonyításon alapuló tudomány magába foglalja az összes tudást, így a muszlim tudományokat is. A vallásjog és a *kalâm* az eszményi állam létrejöttéhez szükséges tudományok, azonban ezek tartalmát a bizonyítási eljáráson alapuló filozófia határozza meg.

---

*Arabo-muszlim tudományok:*

1. Grammatika
2. Írnoki tudományok:
  - kalligráfia, jegyzékkészítés
  - levelezés
  - adók, járandóságok
  - aritmetika
  - geometria
3. Etika:
  - vallási témák
  - erkölcs, királyok viselkedése
  - betegségek

---

*Nem-arab/muszlim tudományok:*

4. Gyakorlati filozófia:
    - politika: kormányzás
      - társadalmi rétegek
      - állami hivatalok
      - gazdaság
      - igazságszolgáltatás
      - biztonság stb.
    - a háború művészete
    - erkölcs
    - háztartás vezetése
  5. Vallásos tudományok:
    - kalâm
    - jog
    - dialektika
    - szekták
    - ...
  6. Elméleti filozófia:
    - logika
    - asztrológia
    - oneiromancia
    - fiziognómia
    - fizika (a három világ)
    - különféle okkult tudományok:
      - jóslás
      - indiai okkult tud.
      - mágia
      - talizmánok
    - alkímia
-

*Arabo-muszlim tudományok:*

1. Nyelvek és könyvek:
  - nyelvek és írások
  - a „könyves népek” szent iratai
  - Qur’án
2. Grammatika:
  - basrai iskola
  - kŕfai iskola
  - vegyes
3. kätib-tudományok:
  - történelem és adab-irodalom
  - biográfia
  - genealógia
4. Poétika
5. Kalám
  - mu<sup>ç</sup>tazila
  - shi<sup>ç</sup>a
  - mujbira
  - 
  - *šüfik*
6. Jog és hagyomány

*Nem-arab/muszlim tudományok*

7. Filozófia:
  - a filozófia története
  - matematika
  - orvoslás
8. Beszélgetési témák:
  - mesés történetek
  - ráolvasás
  - mágia
  - szemfényvesztés
9. Nem egyistenhitű népek szokásai és hiedelmei
10. Alkímia

8. ábra. Ibn al-Nadīm (m. 988): *al-Fihrist*

A kizárólagos érvényességű filozófia az államfogalmat is új tartalommal töltötte meg. Az arabo-muszlim tudásrendszerrel versenyre kelő filozófiai tudásrendszer a muszlim állam keretein kívül élő csoportok eszközévé vált. A másféle államiságban gondolkodó siíták al-Fârâbî eszményi államra irányuló tudásrendszerére alkalmazták saját értékrendjüket. *Ikhwân al-Šafâ* (959–60) levelei egyszerre jelentettek kihívást a muszlim állam és az arabo-muszlim tudásrendszer ellen, mikor a tudás újfajta értelmezésével az „államalkotó rétegek” szerepét is megkérdőjelezték.

Ezzel szemben a kortársak (Ibn Farîghûn, al-<sup>ç</sup>Âmirî, Ibn al-Nadîm, al-Khwârizmî) tudásrendszerekiben az arabo-muszlim episztemológiai keretet tágtítják ki, hogy befogadja az idegen tudományokat, ennek megfelelően mindegyik enciklopédikus mű komprehzív jellegű és egyúttal normatív is, mivel az arab nyelvet és az arab nyelven létező kultúrát helyezik a tudásrendszer középpontjába. Ugyanakkor, mivel a könyvek célja a tudás új formáinak beemelése az arabo-muszlim episztemológiai keretbe, a kifejezetten vallásos tudományok nem válnak mindent átfogó, univerzális eszközzé úgy, mint al-Fârâbî filozófiája. Ez az univerzális eszköz az arab nyelv lesz.

Az egymással versengő értékrendek feloldására Ibn Farîghûn (m. 955) és al-Khwârizmî (m 976 u.) művei a példák. Az első esetben az antik tudásrendszert jelentő filozófia annyiban van jelen, amennyiben az állami hivatalnok munkájához és mindennapi életéhez szükséges. A filozófia nem a tudás rendezésére szolgáló keret, csupán az írnok egyik eszköze.



Al-Khwârizmî szintén deskriptív jellegű munkájában a filozófia hasonló szerepet tölt be, mint az állami hivatalnokok munkájához szükséges fogalmak egy csoportja (az ábrákat lásd feljebb).

A két tudásrendszer ellentétét Ibn al-Nadîm (m. 992) az arab nyelv középpontba helyezésével oldja fel. Erre utal, hogy az arabo-muszlim tudományok első fejezetében a nyelvekről beszél, míg a nem-arab/muszlim tudományoknál első helyen a filozófia áll. Ezek a két tudáscsoport meghatározó elemei. Mivel az arabo-muszlim tudás előrébbvaló, ezért a filozófia keretében csakis arról lehet beszélni, amit nem érvénytelenít az arab nyelvű kultúra, azaz: a filozófia alkalmazott tudományairól.

Al-<sup>C</sup>Āmirî (m. 992) másként közelíti meg a kérdést. A filozófia al-Kindînél megjelenő elképzelését az iszlám szolgálatába állítja. (69) A nyelv nála is kiemelt szerepet kap, a vallási tudományok eszközeként.

	<i>Filozófiai tudományok</i> ( <i>al-<sup>C</sup>ulūm al-ḥikmiyya</i> )	<i>Vallási tudományok</i> ( <i>al-<sup>C</sup>ulūm al-millīyya</i> )
Érzékelésen alapuló ( <i>ḥissiyya</i> )	Fizika ( <i>ṣinā<sup>C</sup>a al-ḥabī<sup>C</sup>īyyī</i> )	Hagyomány ( <i>ṣinā<sup>C</sup>a al-muḥaddithīn</i> )
Értelemen alapuló ( <i>ʿaqliyya</i> )	Metafizika ( <i>ṣinā<sup>C</sup>a al-ilāhiyyīn</i> )	Teológia ( <i>ṣinā<sup>C</sup>a al-mutakallimīn</i> )
Érzékelés és értelem együttesen ( <i>muṣṭaraka bayn al-ḥiss wa 'l-<sup>C</sup>aql</i> )	Matematika ( <i>ṣinā<sup>C</sup>a al-riyādiyyīn</i> )	Vallásjog ( <i>ṣinā<sup>C</sup>a al-fuqahā'</i> )
Eszköz (āla)	Logika ( <i>ṣinā<sup>C</sup>a al-manḥiq</i> )	Nyelvtan ( <i>ṣinā<sup>C</sup>a al-lughā</i> )

9. ábra. al-<sup>C</sup>Āmirî (m. 992): *al-<sup>C</sup>lām bi-manāqib al-Islām*

A két eljárás közötti középút al-Tawḥīdînál (m. 1023) jelenik meg, aki kifejezetten a két tudásrendszer összeillesztése céljából készítette munkáját. A filozófia tudásrendszere egyenértékű az arabo-muszlim tudományokkal és alátámasztja azokat, ugyanakkor elméleti része érvényét veszttette. Az alkalmazott filozófia az arabo-muszlim tudás eszköze, nem pedig vetélytársa.

*Vallási tudományok:*

1. Jog
  - Qur'ân
  - Sunna
  - Qiyās
2. Kalâm

*Nem vallási tudományok:*

1. Grammatika (*naḥw*)
2. Lexikográfia (*lughā*)
3. Logika (*manḥiq*)
4. Orvoslás (*ḥibb*)
5. Asztronómia és Asztrológia (*ʿilm aḥwālī 'l-kawākib wa 'l-akḥkâm fī 'l-<sup>C</sup>umūr al-mustaqbala*)
6. Aritmetika (*al-ḥisāb al-mufrad bi-'l-<sup>C</sup>adad*)
7. Geometria (*handasa*)
8. Retorika (*balāgha*)

*Misztika*

10. ábra. al-Tawḥīdî (m. 1023): *Risāla fī 'l-<sup>C</sup>ulūm*

A 11. század fordulójára megtörténtek az első kísérletek a filozófia beillesztésére. Az előbb említett megoldások közül az al-Kindî és al-<sup>C</sup>Āmirî nevével jelzett elképzelés jut végül sikerre Abū <sup>C</sup>Alī al-<sup>C</sup>Ḥusayn Ibn Sīnā (m. 1037) munkásságával (70), melynek legfontosabb ered-

ménye a tudásrendszerek szempontjából, hogy sikerült integrálnia a hellenisztikus tudásrendszert az arabo-muszlim tudásrendszerbe. Ezt a szerző azzal éri el, hogy az igazság felismerésének módszerét az isteni intellektushoz köti, mikor megállapítja, hogy az intuíció/ħads segítségével bárki képes felismerni az univerzálékat. Emögött egy logikai újítás áll (71), melynek segítségével az összes tudomány levezethetővé válik a metafizikából. Ezzel az elképzeléssel a filozófia keretén belül maradvá lehetővé válik a vallás értékelése és minden eddiginél teljesebb módon integrálni lehet a filozófia eredményeit az arabo-muszlim tudásrendszerbe; a filozófia az értelmiség vallásává válik. (72) Ezért beszélhet Ibn Sînâ racionális tudományokról, melyeket most már az arabo-muszlim tudományok tudásfelfogásával is értelmezhet.

#### I. Gyakorlat:

- az egyes személy viselkedése = arisztotelészi etika
- a családban kívánatos viselkedés = arisztotelészi ekonómia
- a közéletben kívánt viselkedés = politika, törvények

#### II. Elmélet

##### Alaptudományok (aḡliyya)

##### Származtatott tudományok (far<sup>c</sup>iyya)

##### Fizika

1. Fizika (ᶜilm al-ᶜadad)
2. Ég és föld (ᶜilm al-samâ' wa 'l-ᶜâlam)
3. Keletkezés és elmúlás (ᶜilm a-kawn wa 'l-fasâd)
4. Égi jelenségek (ᶜilm al-âthâr al-ᶜuluwiyya)
5. Ásványtan (ᶜilm al-mâ'âdin)
6. Növénytan (ᶜilm al-nabât)
7. Zoológia (ᶜilm ḡabâ'î al-ḡayawân)
8. Lélektan (ᶜilm al-nafs)

- A Orvoslás (ᶜilm al-ḡibb)
- B Asztrológia (ᶜilm a/ḡkâm al-nujûm)
- C Fiziognómia (ᶜilm al-firâsa)
- D Oneiromancia (ᶜilm al-ta<sup>c</sup>bîr)
- E Talizmánok (ᶜilm al-ḡilismât)
- F Teurgia (ᶜilm al-nîranjât)
- G Alkímia (ᶜilm al-kîmîyâ)

##### Matematika

1. Aritmetika (ᶜilm al-ᶜadad)
2. Geometria (ᶜilm al-handasa)
3. Asztrológia (ᶜilm al-hay'a)
4. Muzsika (ᶜilm al-mûsîqâ)

- 1/a indiai számolás (ᶜilm al-ᶜamal al-jam<sup>c</sup> wa 'l-tafrîq bi-'l-hindî)
- 1/b algebra (ᶜilm al-ᶜamal al-jabr wa 'l-muqâbala)
- 2/a földmérés (ᶜilm almasâḡa)
- 2/b mechanika (ᶜilm al-ḡiyâl al-mutaḡarrika)
- 2/c súlymozgatás (jarr al-athqâl)
- 2/d súlymértékek, mérlegek (ᶜilm al-awzân wa 'l-mawâzin)
- 2/e egyes szerkezetek (ᶜilm al-âlât al-juz<sup>c</sup>iyya)
- 2/f optika (ᶜilm al-manâḡir wa 'l-marâyâ)
- 2/g hidraulika (ᶜilm naql al-miyâh)
- 3/a táblák használata (ᶜamal al-zîjât)
- 3/b kalendáriumok használata (al-taqâwîm)
- 4/a szokatlan hangszerek használata (al-ᶜajiba al-ḡarîba, mithl al-urjul)

##### Metafizika

1. Első Tudomány
  - 1.1 Univerzális fogalmak
  - 1.2 A tudományok alapjai
2. Teológia
  - 2.1 Isten és attribútumai
  - 2.2 Angelológia
  - 2.3 Gondviselés és kapcsolat a létezők között
  - 2.3a Kinyilatkoztatás és prófécia
  - 2.3b Végzet és túlvilági lét

11. ábra. Ibn Sînâ (m. 1037): *Risâla fi aqşam al-ᶜulûm al-ᶜaqliyya*

Abū Ḥâmid al-Ghazâlî (m. 1111) válaszában pedig az arabo-muszlim tudományok közelednek a hellenisztikus tudásrendszerhez, és Ibn Sînâ kritikájával lehetővé teszi a filozófia értékelését a vallás keretein belül maradvá. A két tudós munkásságának ered-

ményeképpen „a tiszta értelmet az iszlám tudományos felfogásában felváltja az értelem mint eszköz”. (73)

I. Vallásos tudományok (*al-<sup>c</sup>ulūm al-shar<sup>c</sup>iyya*)

1. A vallás alapjai (*uṣūl*)
  - Qur’ân
  - Sunna
  - Konszenzus (*ijmâ’*)
  - A Társak hagyománya (*âthâr al-ṣaḥâba*)
2. Másodlagos tudományok (*furū<sup>c</sup>*)
  - jog (*fiqh*)
  - üdvözülés (*‘ilm aḥwâl al-qalb*)
3. Bevezető tudományok (*al-muqaddimât*)
  - nyelv
  - nyelvtan
  - írás
4. Kiegészítő tudományok (*al-mutamimât*)
  - Qur’ánnal kapcsolatban:
  - olvasás (*‘ilm al-qirâ<sup>c</sup>a*)
  - exegézis (*‘ilm al-tafsîr*)
  - a fiqh alapjai (*uṣūl al-fiqh*)
  - Sunnával kapcsolatban
  - történelemmel és hagyománnyal kapcsolatban

Emellett:

- Kalâm – a közösség számára szükséges tudomány
- Filozófia (*al-falsafa*)
  - Geometria és aritmetika (*al-handasa wa ’l-ḥisâb*)
  - Logika (*al-ma’rif*)
  - Teológia (*al-ilâhiyyât*)
  - Természetfilozófia (*al-‘abi‘iyyât*)

II. Nem vallásos tudományok (*al-<sup>c</sup>ulūm al-ghayr shar<sup>c</sup>iyya*)

1. Áldásos tudományok (*mâ huwa maḥmūd*)
  - A közösség számára kötelező (*farḍ kifâya*):
  - orvoslás (*al-ḥibb*)
  - számolás (*al-ḥisâb*)
  - kötelezőn túli (*faḍila*)
2. Elvetendő tudományok (*mâ huwa madhmūm*)
  - mágia és talizmánok (*‘ilm al-sihr wa ’l-ḥilasmât*)
  - szemfényvesztés és jövendőmondás (*‘ilm al-sha<sup>c</sup>badha wa ’l-talbîsât*)
3. Elfogadható tudományok (*mâ huwa mubâḥ*)
  - költészet (*al-shi‘r*)
  - történelem (*tawârikh al-akhbâr*)

12. ábra. al-Ghazâlî (m. 1111): *Iḥyâ ‘ulūm al-dîn*

A tudásrendszer átalakulása a 11. században egyúttal társadalmi átalakulást is jelent. A madrasa megjelenésével a 11. században intézményi keretet nyert a vallásjog. Ez a keret erősebbnek bizonyult a kâtib-okat és ḥakîm-okat egybefogó udvarnál. (74) Ennek hatására eltolódott a hangsúly és az új muszlimo-arab tudásrendszerben az arab nyelv központi szerepét a vallásjog vette át. Az újonnan kialakuló nézőpontból az udvarban művelt tudományok nem válnak el élesen egymástól, ami magyarázatot nyújthat az adab-fogalom kitágulására, amennyiben széles műveltséget értenek rajta. Egyúttal az „udvari tudományok” is igyekeznek intézményes, tantervi keretet kialakítani maguknak, illetve beilleszkedni a madrasza intézményi keretébe. Az előbbi folyamat eredménye az *‘ulūm al-adabiyya* körének megjelenése a 12. században. (75) Ibn Sînâ tudásrendszerezésében a filozófia muszlim tartalommal telik meg, ami talán megfelel az állami hivatalnokréteg céljainak, azonban az új jogi értelmiségnek szüksége van al-Ghazâlî munkájára ahhoz, hogy elfogadja. Al-Ghazâlîval a filozófia tehát az új intézmény és az új társadalmi réteg

tudományává válik mint a kalâm módszere és mint metafizika, ugyanakkor alkalmazott tudományként elsősorban a quadrivium részei, illetve az orvoslás megmarad az udvar intézményi keretében.

Ibn Khaldûn (m. 1406) tudásrendszere teljes mértékben deskriptív jellegű és komprehenzív. A szerző csupán felsorolja a filozófiai és az arabo-muszlim tudásrendszer elemeit, nem célja, hogy az elrendezésükkel állást foglaljon.

*I. Hagyományos vallási tudományok: (al-<sup>c</sup>ulûm al-naqliyya al-wa<sup>c</sup>d<sup>c</sup>iyya)*

1. Exegézis (<sup>c</sup>ilm al-tafsîr)
  2. A Qur'ân olvasása (<sup>c</sup>ilm al-qirâ<sup>c</sup>ât)
  3. Hagyomány (<sup>c</sup>ulûm al-*hadîth*)
  4. A jog alapjai (<sup>c</sup>ilm *u<sup>š</sup>l* al-*fiqh*)
  5. Ellentmondások tudománya (<sup>c</sup>ilm al-khilâfiyyât)
  6. Dialektika (<sup>c</sup>ilm al-jadal)
  7. Jogtudomány (<sup>c</sup>ilm a l-*fiqh*)
  8. Öröklés (<sup>c</sup>ilm al-farâ' *id*)
  9. Teológia (<sup>c</sup>ilm al-kalâm)
  10. *Šūfîz*mus (<sup>c</sup>ilm al-*tašawwuf*)
  11. Oneiromancia (<sup>c</sup>ilm tafsîr al-ru'yâ)
- Bevezetés: Nyelvtudományok (<sup>c</sup>ulûm al-lisân al-<sup>c</sup>arabî)

*II. Filozófiai tudományok (al-<sup>c</sup>ulûm al-*hikmiyya al-falsafiyya*)*

1. Logika (<sup>c</sup>ilm al-man<sup>ṭ</sup>iq)
- Arisztotelész nyolc könyve
2. Fizika (<sup>c</sup>ilm al-*fabi<sup>c</sup>a*)
  - orvoslás (al-*ḥibb*)
  - mezőgazdaság (al-*filâḥa*)
  - mágia (al-*sihr*)
  - talizmánok (al-*ḥilasmât*)
  - szemfényvesztés (al-*sha<sup>c</sup>badha*)
  - alkímia (al-*kîmiyâ*)
3. Metafizika (<sup>c</sup>ilm *mâ warâ' al-fabi<sup>c</sup>a*)
4. Matematika (<sup>c</sup>ilm al-*ta<sup>c</sup>âlim*)
  - a szám tudományai (al-<sup>c</sup>ulûm al-*ḥadadiyya*)
    - aritmetika (al-*aritmâfiqî*)
    - számolás (*šînâ<sup>c</sup>a al-ḥisâb*)
    - algebra (al-*jabr wa 'l-muqâbala*)
    - gazdasági alkalmazás (al-*mu<sup>c</sup>âmalât*)
    - öröklés (<sup>c</sup>ilm al-farâ' *id*)
  - Geometria (al-<sup>c</sup>ulûm al-*handasiyya*)
    - kör- és kúpgeometria (al-*handasa al-makḥṣūša bi-'l-ashkâl al-karawiyya wa 'l-makhrūfât*)
    - földmérés (<sup>c</sup>ilm al-*misâḥa*)
    - optika (al-*manâzîr*)
  - Asztronómia (<sup>c</sup>ilm al-*hay'a*)
    - Asztronómiai táblázatok (<sup>c</sup>ilm al-*azyâj*)
    - Csillagászati szabályok (al-*aḥkâm*)
  - Muzsika (al-*mūsîqâ*)

13. ábra. Ibn Khaldûn (m 1406): *al-Muqaddîma*

Ibn Ḥazm (m. 1064) esetében pedig egy másik megoldást láthatunk a filozófia integrálására az arabo-muszlim tudásrendszerbe. A filozófia minden nép körében ugyanaz, míg az isteni törvény változik. Azonban csakis a muszlimok törvénye (*shari<sup>c</sup>a*) érvényes, mint ahogy a nyelvük is az első a kinyilatkoztatás nyelvei közül (kulturális nyelvfelfogás). A filozófia pedig az isteni törvény felismerésére alkalmas.

Összefoglalva: az első szakaszban, a heterogén muszlim állam létrejöttével a nem-arab lakosság iszlamizálásának igénye merül fel. Ehhez az új vallásnak ugyanolyan világos, megtanulható rendszerre volt szüksége, amellyel az elfoglalt területek lakossága ren-

delkezett. Ez a korábbi rendszer az ókori tudományrendszerezést és az ennek keretét jelentő filozófiát takarja. A második korszakban az egységes muszlim állam meggyengülésével aztán kisebb udvarok jönnek létre, ahol a hellenisztikus tudományrendszer képviselői előtérbe kerülnek. Velük szemben a hivatalnoki réteg és a vallásjogtudósok képviselik az arabo-muszlim tudásrendszert.

*I. Népek sajátos tudományai:*

1. Törvény:
  - exegézis (tafsîr)
  - jog (fiqh)
  - hagyományok (hadîth)
  - spekulatív teológia (kalâm)
2. Történelem:
  - külföldi
  - belföldi
3. Filológia:
  - grammatika
  - lexikográfia

*II. Általános érvényű tudományok:*

1. Matematika:
  - aritmetika
  - geometria
  - földmérés
2. Csillagászat
3. Orvoslás:
  - lélektan vagy etika
  - a test tudománya – karakterológia
  - anatómia
  - patológia (sebészet, klinikai és higiénés terapeutika)
4. Filozófia:
  - érzékelhető – ásványtan
  - növénytan
  - zoológia
  - racionális – fizika (kozmológia, mechanika)
  - metafizika

*III. Vegyes tudományok*

1. Retorika
2. Poétika:
  - szabályok
  - irodalomkritika
3. Oneiromancia

*14. ábra. Ibn Hazzm (m. 1064): Marâtib al-<sup>C</sup>ulûm*

Al-Khwârizmi újítása abban áll, hogy a hellenisztikus tudományokat is beilleszti a hivatalnoki tudományok episztemológiai keretébe. A versengő tudásrendszereket jól példázza, hogy a könyv tartalomjegyzéke mellett a *Mafâtih al-<sup>C</sup>ulûm*ban egy másik teljes világkép is megjelenik, mégpedig a filozófiai fogalmak tárgyalásánál. Al-Khwârizmi könyve a hivatalnoki réteg programjának felel meg, annak a rétegnek, mely a 10. század végén az államiság meghatározó eleme. Ez a hivatalnoki réteg az arab nyelvben határozza meg önmagát és képviselni kívánt értékeit, ennek példája a *Fihriszt* Ibn al-Nadîmtól (m. 992) vagy a *Jawâmi<sup>C</sup> al-<sup>C</sup>ulûm* Ibn Farîghûntól (m. 955). Természetesen megtalálhatók a másik tudásrendszer képviselő is – míg kortársai a meglévő államiság keretein belül vázolták fel a teljes tudás rendszerét, addig al-Fârâbî (m. 950) az *Ihsâ al-<sup>C</sup>ulûm*-ban a hellenisztikus tudásrendszer egyetemes érvényességéből kiindulva jut el az eszményi államig. (76)

A harmadik korszakban a két tudásfelosztás közötti ellentétet *Ibn Sinâ* (m. 1037) – vagy latin nevén: *Avicenna* – oldja fel úgy, hogy a filozófia episztemológiai keretéből az

arabo-muszlim tudományosság eszközüvé válik és megszűnik a két tudásrendszer közötti ellentét. A filozófia átértékelődése egybeesik a muszlim vallástudományok új korszakával, melyben megjelennek a vallásjogi iskolák és minden alárendelődik az itt megszülető vallásos gondolkodásnak.

## 1. függelék. *A Mafatih al-<sup>ʿ</sup>ulūm* filozófiai fejezete (fordítás)

### *Első fejezet: A filozófiáról*

Ez három részből áll.

Első rész: A filozófia felosztása és egyes részei.

Második rész: A tudomány általánosságban és részleteiben, valamint az ehhez kapcsolódó dolgok.

Harmadik rész: A filozófiai könyvekben gyakorta előforduló kifejezések és témák.

#### *Első rész: A filozófia felosztása*

al-falsafa (filozófia): A philosophia görög szóból származik, ami annyit tesz, „a bölcsesség kedvelése”. Mikor az arabok átvették, először faylasūf alakban használták, majd ebből vezették le a „falsafa” szót. A falsafa jelentése: a dolgok valóságának tudománya és a leghasznosabb gyakorlata.

A filozófia két részre osztható, az első az elméleti (al-juz' al-naẓarī), a második a gyakorlati (al-juz' al-ʿamalī). Vannak, akik a logikát (al-mantiq) ezen a kettőn kívül, egy harmadik résznek tekintik. Mások az elméleti részhez teszik, megint mások a filozófia eszközüének (āla) tartják. Végül vannak, akik szerint a filozófia része és annak eszköze [is].

Az elméleti részt további három osztályra (aqšām) lehet osztani a következőképpen. Az első a természet tudománya (<sup>ʿ</sup>ilm al-fabiʿa), ami azokat a dolgokat vizsgálja, melyek elemekből (<sup>ʿ</sup>unṣūr) vannak és anyagból (mādda) állnak. A második a metafizikai tudomány (<sup>ʿ</sup>ilm al-umūr al-ilāhiyya), mely azt vizsgálja, ami kívül esik az elemeken és az anyagon. Ezt a tudományt görögül teológiának nevezik. A harmadik nem az anyagi dolgokat vizsgálja, hanem azokat a dolgokat, melyek az anyagban találhatók, úgymint a méretet, az alakot, a mozgást és a többi ehhez hasonló. Ezt propedeutikus vagy matematikai tudománynak (al-<sup>ʿ</sup>ilm al-taʿlīmī wa-ʿl-riyāḏī) nevezik. Olyan, mintha ez a köztes tudomány lenne a felső, azaz a metafizikai és az alsó, azaz a természet tudománya között.

Ami a logikát illeti, egyetlen tudomány, azonban számos részből áll. A róla szóló fejezetben beszéltem ezekről.

A gyakorlati részt szintén három osztályra lehet felosztani. Az első célja, hogy az ember önmaga vagy egy bizonyos személy viselkedését meghatározza (tadbīr al-rajul) ezt etikának (<sup>ʿ</sup>ilm al-akhlāq) nevezik. A második az uralkodók (al-khāṣṣa) viselkedését határozza meg és a háztartás igazgatásának (tadbīr al-manzil) nevezik. A harmadik az alattvalók (al-ʿamma) viselkedésével foglalkozik. Ez a város, a vallási közösség (umma) és a királyság vezetése (siyāsa) [politika]. Ebben a könyvben nem foglalkozom ezzel a három osztállyal, mert ennek a mesterségnek a tematikája mind a tömeg, mind a tudósok számára ismeretes.

Ami a teológia tudományát illeti, nem lehet tovább osztani. A jelen fejezet második részében megemlítem néhány részkerdést, ami ehhez a tudományhoz tartozik.

A természeti tudományhoz pedig hozzátartozik az orvostudomány (<sup>ʿ</sup>ilm al-ḥibb), a mennyei jelek tudománya (<sup>ʿ</sup>ilm al-āthār al-ʿuluwīyya), vagyis az esők, a szelek, a mennydörgés, a villámlás és az ehhez hasonló. Ide tartozik az ásványok, a növények és az állatok tudománya (<sup>ʿ</sup>ilm al-maʿādin wa-ʿl-nabāt wa-ʿl-ḥayawān), valamint mindazon dolgoknak a természetéről szóló tudomány, amelyek a Hold alatt találhatók. Az alkímia mestersége (sināʿa al-kīmīyāʿ) is ide tartozik, mivel az ásványokat kutatja.

A propedeutikus vagy matematikai tudománynak pedig négy alosztálya van. Az első az aritmetika (<sup>ʿ</sup>ilm al-arithmāfiqī), amely a számokkal és a számolási műveletekkel (al-ḥisāb) foglalkozik. A második a geometria (al-jawamriyā), amely a mértan (<sup>ʿ</sup>ilm al-handasa). A harmadik az asztronómia tudománya (<sup>ʿ</sup>ilm al-asrūnūmiyā), azaz a csillagok tudománya, és a negyedik a muzsika tudománya (<sup>ʿ</sup>ilm al-mūsīqī), amely a dallamok tudománya.

A szerkezetek tudománya (<sup>ʿ</sup>ilm al-ḥiyal) nem tartozik bele ebbe a négybe és a többibe sem. Ezeknek az alosztályoknak elkülönítettem egy-egy fejezetet, mindegyik számos részből áll, ahol elmagyarázom az általánosságait és tudósaik szakkifejezéseit, bár a siker kulcsa Allahnál van.

#### *Második rész: A magas teológia általában*

Az Áldott és Magasztos, a Hatalmas és Mindenek felett való Allah a világ Teremtője, az Első Ok és az Első kezdet (al-sabab al-awwal wa-ʿl-ʿilla al-ẓilā). Egy, Igazság, nincs vele egyenlő. Nincs szüksége a sokságra semmilyen szempontból sem. Specifikus tulajdonsága, hogy Szükségképpen Létező (wāḏjib al-wujūd), míg a többi teremtmény csupán Lehetőség szerinti Létező (mumkinat al-wujūd). Az Aktív Intellektus (al-<sup>ʿ</sup>aql al-faʿḥāl) az isteni képesség (quwwa), melyen keresztül irányítanak mindent, ami a felső és az alsó világban van, a szférákat, a bolygókat, az ásványokat, az értelem nélküli (ghayr al-nāfiq) állatokat és az embert, hogy megszerezze azt, ami

előnyös a számára, ami illik hozzá (qawâmuhu), és lehetőség szerint örökre megmaradjon mindabban, ami számára rendeltetett. Ezt a képességet, mely a Természeti Világon lévő létezők mindegyikében benne van, Természeti Adottságnak (al-fabi<sup>c</sup>a) nevezik. Az Anyagi Intellektus (al-<sup>c</sup>aql al-hayîlânî) az emberben lévő képesség. Úgy van a lélekben, ahogy a nézési képesség (al-quwwa al-nâzira) a szemben és olyan neki az Aktív Intellektus, mint a Nap fénye a látás szempontjából. Ha pedig ez a képesség, ami az emberben lakozik, részt vesz a cselekvésben (kharajat ilâ al-fî<sup>c</sup>l), Szerzett Intellektusnak (al-<sup>c</sup>aql al-mustafâd) nevezik. A Lélek (al-nafs) az a képesség, mellyel az élő teste eleven lesz. Létét bizonyítják azok a cselekedetek, melyek az élő testétől származnak, hogyha a test által nyert formát. Az Univerzális Lélek (al-nafs al-kulliyya) olyan, mint az univerzális ember, ami Zayd, <sup>c</sup>Amr és az összes ember, aki az emberi nembe tartozik – egy genus. Ugyanígy az Általános Lélek (al-nafs al-<sup>c</sup>amma) is az, ami közös Zaydban, <sup>c</sup>Amrban és minden egyes, létező személyben (ashkhâs al-hayawân). A valóságban nem létezik, csak a gondolatban, mint ahogy az Univerzális Ember és az Univerzális Intellektus is csak a gondolatban létezik. Ami az Univerzális Lelket illeti, sok filozófus szerint létezik önmagában is, de ez nem így van. A Természet az a képesség, amely irányítja a Természeti Világ összes létezőjét. A Természeti Világ (al-<sup>c</sup>âlam al-fabi<sup>c</sup>i) az, ami a Hold alatt van, egészen a Föld középpontjáig.

### **Harmadik rész: A filozófiában és a filozófiai könyvekben gyakorta előforduló kifejezések.**

Anyag (hayîlâ): Minden test (jism) hordozza a saját formáját (şûratahu), mint például a fa, amely magában hordozza a kerevetet és az ajtót, vagy az ezüst, amely magában hordozza a gyűrűt és a bokaperecet, esetleg az arany, amely magában hordozza a dinárt és a karperecet. Amennyiben az Anyagot abszolút módon értjük, akkor a világ agyagát (fina al-<sup>c</sup>âlam) jelenti, vagyis a legkülső szféra testét és mindazt, ami benne van – szférákat, bolygókat, majd a négy elemet és azt, ami ezekből áll össze. A Forma (şûra) a dolog megjelenése és alakja, melyen keresztül formát nyer az Anyag és ami által a test teljessé válik. Ilyen a „keretesség” és az „ajtóság” a kerevet és az ajtó esetében, vagy a „dinárság” és a „karperecség” a dinár és a karperec esetében. A test Anyagból és Formából tevődik össze. Az Anyag nem létezhet önmagában, a Formától mentesen, hacsak nem a képzeletben, mint ahogy a Forma sem létezhet önmagában, az Anyagtól mentesen, hacsak nem a képzeletben.

Az Anyagot matériának (mâdda), elemnek (<sup>c</sup>unşûr) és agyagnak (fina), a Formát pedig alaknak (shakl), különnek (hay'a) és megjelenésnek (şigha) is nevezik. Az Alkotóelem (al-usfuquss) olyan egyszerű dolog, melyből az összetett dolgok állnak, mint amilyen a kő, a gipsz és a farönk, melyből a palota áll, vagy a betűk, melyekből a beszéd áll, esetleg az egyes, melyből összeáll a többi szám. Az Alkotóelemet ruknnak is nevezik. A Négy Alkotóelem (al-usfuqussât al-<sup>c</sup>arb<sup>c</sup>a) a tűz, a levegő, a víz és a föld, melyeket elemeknek (<sup>c</sup>anâşir) is neveznek. Az Elsődleges Minőségek (al-kayfiyyât al-awwal) a forróság, a hidegség, a nedvesség és a szárazság. Azért nevezik ezeket elsődleges minőségnek, mert a természetfilozófusok (<sup>c</sup>inda 'l-fabi<sup>c</sup>iyyîn) ismernek további Minőségeket is, úgymint a színeket, a szagokat, az ízeket, valamint a nehézséget vagy könnyű voltát, a lágy vagy kemény voltát és a pépszerűséget vagy ropogósságát, melyek mind ebből a négy minőségből származnak. A Tér (makân) az a terület (saft), melyről kiürül a levegő, hogy elfoglalhassa a test, illetve az a terület, melyről távozik a test, és amit betölt a levegő. Az Űr (al-khalâ') azoknál, akik beszélnek róla, az abszolút Teret jelenti, mely nem kapcsolódik egyetlen lehetőség szerint létezőhöz sem. A filozófusok nagy része azt mondja, az Űr nem lehetséges a világban és a világon kívül sem. Az Idő (al-zamân) olyan intervallum, amellyel a mozgást mérik. Ilyen mozgás például a szférák mozgása és más egyéb mozgások. Egyeseknél az Intervallum (al-mudda) az abszolút Időt jelenti, melyet nem mér semmiféle mozgás. A filozófusok nagy része szerint pedig nem létezik olyan Intervallum, amelyben ne lenne mozgás, hacsak nem gondolatban.

A Természetes Test (al-jism al-fabi<sup>c</sup>i) az ellenállással rendelkező, lehetőség szerint létező dolgot jelenti, mely saját idejében része a cselekvésnek, mint amilyen „ez a fal”, „ez a hegy” vagy „az az ember”. A Matematikai Test (al-jism al-ta<sup>c</sup>lîmî) elméletben létező dolog, mely gondolatban jön létre és csakis a képzelet szüleménye. A Felosztásnak (tajazzu') két fajtája van. Az egyik a matematikai, azaz amelyik gondolatban történik. Ez végtelen, mivel minden olyan létezőnél, amit kicsinek képzelnek el, el lehet képzelni egy még kisebbet. A másik a természeti, azaz az anyagi, ami véges, mivel az, aki a felosztást végzi, végül eljut egy olyan kicsi dologig, mely a világon a legkisebb. Ez olyan kicsi, hogy nem lehet érzékekkel észlelni. Legalábbis ezt mondják a filozófusok. Ami a mu<sup>c</sup>tażilitákat illeti, arról a kalámról szóló fejezetben esett szó.

Az Öt Érzékszerv (al-khawâss al-khams) a látás, a hallás, az ízlelés, a szaglás és a tapintás. A hozzájuk tartozó ige a ḥassa, ḥâ<sup>c</sup>-val. Khalîl szerint az érintés (tajsîs) szó alapján mondják jimmel is: jassa. A mutakallimok és a filozófusok azonban a ḥâ<sup>c</sup>-val ejtett szót használják, de nevezik érzeteknek (mashâ<sup>c</sup>ir) is. A Közös Érzék [Sensus Communis] (al-ḥâss al-<sup>c</sup>âmm) a lélek képessége. Ide továbbítják az érzékszervek mindazt, amit érzékelnek. A Fantázia (fanfâşîa) a lélek képzetfelidéző [imaginatív] képessége. A lélek ennek segítségével képzeletben azt, amit érzékelt vagy ami nincs az érzékekben (ghâ'ib). Hívják képzelőerőnek is (al-quwwa al-mutaşawwira wa 'l-muşawwira). A Léleknek [pneuma?] (al-arwâh) a filozófusok szerint három fajtája van. A Természetes Lélek (al-rûh al-fabi<sup>c</sup>iyya) az állatok májában található. A növények és az állatok egyaránt rendelkeznek vele. A vénákon keresztül az egész testbe eljut. Az Állati Lélek (al-rûh al-hayawâniyya) az értelmes (nâfiq) és az értelem nélküli állatokban egyaránt megtalálható. A szívből van, innen terjed szét az artériákon, azaz az ütőereken keresztül a test tagjaiba. A Mentális Lélek [pszichikus pneuma] (al-rûh al-nafsâniyya) az agyban található, ahonnan az idegeken keresztül jut el a tagokba. A Racionális Lélekkel (al-nafs al-nâfiqa) csak az ember rendelkezik, rajta kívül nincs egyetlen lelkes lénynek sem. A Lelkes Lény (al-hayawân) minden élő test

megnevezése. A Halál (al-mawât) az élettelen testet és az ásványokat jelöli. Egyes filozófusok azt nevezik Ásványnak (al-jamâd), amely nem nő úgy, ahogy a növények, ilyen például a kő.

A Természetes Lelket [pneuma?] nővényi vagy szaporodó, érző léleknek, az Állati Lelket [pneuma?] pedig vágyakozó léleknek is nevezik. A Rejtőzés (al-kumûn) az, mikor valami elbújik az érzékek elől, mint a vaj, amely már azelőtt is benne van a tejben, hogy megjelenne, vagy a számmagban megbúvó olaj. Az Átalakulás (al-istiḥâla) azt jelenti, hogy a dolog leveti eddigi Formáját és másik Formát ölt fel, mint például az étel, amely a májban vérré válik. Az Akarat (al-irâda) az a képesség, amely a dologra irányul anélkül, hogy a dolog maga jelen lenne. Az Abszurdum (al-muḥâl) két, egymást kölcsönösen kizáró véglet összekerülése ugyanabban a dologban, ugyanabban az időben, ugyanabban a részletben és ugyanolyan viszonyban. A Világ (al-ʿâlam) a mindenség tömege. A Létezés (kiyân) szűrül természetet (al-ʿabʿ) jelent és így szoktak hivatkozni a Sam<sup>c</sup> al-kiyân című könyvre, ami szűrül Sham<sup>c</sup>â kiyânâ. A Törvények (al-nawâmîs) azok a normák (sunan), melyeket a bölcsék a közösség érdekének figyelembe vételével fektettek le a számukra. Egyes száma: námûs.

## 2. függelék. Enciklopédikus művek a muszlim világban

### Vizsgált enciklopédiák

1. Ibn Qutayba (m. 889): *ʿUyûn al-Akhbâr*. Kiadta: C. Brockelmann (Berlin, 1903), illetve Kairó, 1925. (77)
2. al-Kindî (m. 866 k.): *Fi kammiyat kutub Aristûtâlis wa mâ yuhtâj ilayh fi taḥṣîl al-falsafah*. Kiadta M. Guidi, Richard Walzer: „Studi su al-Kindî I: Uno Scritto introdotto allo studio di Aristotele” in *Atti della reale Accademia nazionale dei Lincei, Memorie della Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, serie VI, vol. 6. 1937 (Róma 1940), illetve Muḥammad ʿAbd al-Ḥâdî Abû Rîdah: *Rasâ'il al-Kindî al-falsafiyah* (Kairó, 1369/1950)
3. al-Fârâbî (m. 339/950): *Iḥṣâ' al-ʿulûm*. Kiadta ʿUthmân. Amîn (Kairó, 1968 – 2. kiad.), illetve Ángel Gonzales Palencia: *Al-Fârâbî: Catálogo de las ciencias*. (Madrid, 1953 – 2. kiad.)
4. *Rasâ'il Ikhwân al-Ṣafâ'* (347–48/959–960)
5. Ibn Farîghûn (m. 344/955): *Jawâmîʿ al-ʿulûm*. ms. 2768 az isztambuli Topkapi Sarayı könyvtár III. Ahmet gyűjteményében. Kiadta F. Sezgin in Facsimile Ed. Series C 14. (Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt am Main, 1985)
6. al-Khwârizmî (m. 976 után): *Mafâtiḥ al-ʿulûm*. Kiadta G. van Vloten. (Leiden, 1895)
7. Ibn al-Nadîm (m. 380/992): *al-Fihrist*. Kiadta R. Tajaddud (Teherán, 1971), illetve Gustav Flügel (Lipscse, 1871–72)
8. al-ʿÂmirî (m. 381/992): *al-ʿIlâm bi-manâqib al-Islâm*. Kiadta A. ʿAbd al-Ḥamîd Jurâb (Kairó, 1967)
9. Abû Ḥayyân al-Tawḥîdî (m. 414/1023): *Risâla fi l-ʿulûm*. Marc Bergé: „Épître sur les sciences (*Risâla fi l-ʿulûm*) d'Abû Ḥayyân at-Tawḥîdî (310/922 (?) – 414/1023)” *BEO* 18 (1963-64) 241–298.
10. Ibn Šînâ (m. 1037): 1 – *Risâlah fi aqṣam al-ʿulûm*. Kiadva: *Tisʿ rasâ'il fi al-ḥikmah wa 'l-ʿabʿyyât* (Konstantinápoly 1298 H. u.) 71–80, illetve G. Ch. Anawati: „Les divisions des sciences intellectuelles d'Avicenne” *MIDEO* 13 (1977); 2 – *al-Mashriqiyûn* (Kairó, 1910); 3 – *al-Shifâ*
11. al-Ghazâlî (m. 1111): *Iḥyâ' ʿulûm al-dîn*. Kairó, 1312 H. u. Négy kötet, különösen Nabih A. Faris: *The Book of Knowledge*. (Lahore, 1962)
12. Ibn Khaldûn (m. 1406): *al-Muqaddimah*. Kiadta Franz Rosenthal: *The Muqaddimah: An Introduction to History* (New York, 1958, 3 kötet); magyarul: *Bevezetés a történelembé*. (fordította: Simon Róbert) (1994) Ozirisz, Budapest.
13. Ibn Ḥazm (m. 1063): *Marâtib al-ʿulûm*. Kiadta: Iḥsân Rashîd ʿAbbâs: *Rasâ'il Ibn Ḥazm al-Andalusî* (Kairó, 1954 ?) 59–90.

### Egyéb enciklopédikus művek

Abû Râghib al-Isfahânî (9. sz.): *Muḥâdarât al-udabâ' wa-muḥâwarât al-shuʿarâ' wa 'l-bulaghâ'* (Bejrút, 1961)

Qudâma b. Jaʿfar (m. 337/948): *Kitâb al-kharâj wa šinâʿat al-kitâba*. Kiadta M. Zubaydî (Bagdad, 1981), illetve ms. 1076 az isztambuli Köprülü könyvtárban. Kiadta F. Sezgin in Facsimile Ed. Series C 42 (Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt am Main, 1985)

Ibn ʿAbd Rabbih (m. 940): *ʿIqd al-farîd*. Kiadta: M. S. ʿUryân (Kairó, 1940)

Yaʿqûbî (m. 897): *Târikh*

Masʿûdî (m. 956): *Akhbâr al-zamân*

Murâj al-dhab. Kiadta: Ch. Pellat (Bejrút, 1965–1979 hét kötet)

Šâʿid al-Andalusî (m. 1070): *Tabaqât al-umam*. ford.: (angol) Semaʿan I. Salem és Alok Kumar: *Science in the Medieval World: „Book of the Categories of Nations”* (Austin, Texas, 1991); (francia) Régis Blachere: *Livre des catégories des nations* (Párizs, 1935) (78)

al-Qazwîni: *Mufîd al-ʿulûm wa mubîd al-humûm*

Abû Maʿâli Muḥammad b. al-Ḥasan b. Khamdûn (m. 1166): *al-Tadhkira* (GAL I. 281, S. I. 493)

ʿAbd al-Raḥmân b. ʿAlî b. al-Jawzî (m. 1200): *Rawḍat al-majâlis wa nuzhat al-musta'nis* (GAL I. 505) Fakhr al-Dîn al-Râzî (m. 1209): 1 – *al-Mabâḥith al-mashriqiyya*



2 – *Jāmi<sup>c</sup> al-<sup>c</sup>ulūm*. Bombay, 1323 H. u., Teherán, 1346 H. u.  
 al-Shahrazūrī (m. 13. sz.): *al-Shajara al-ilāhiyyah*  
 al-Abharī (m. 1264): *Hidāyat al-<sup>c</sup>hikmah*  
 al-Kātibī (m. 1276): *Ḥikmat al-<sup>c</sup>ayn*  
 al-Nuwayrī (m. 1332): *Nihāyat al-arab fi funūn al-adab*. (Kairó, Dār al-Kutūb, é. n.)  
 al-Qalqashandī (m. 1418): *Ṣubḥ al-<sup>c</sup>shā fi šinā<sup>c</sup>at al-inshā<sup>ʿ</sup>*  
 al-Ibshihī (m. 1446): *Mustatraf fi kull fann mustatraf*  
 Shihāb al-Dīn Aḥmad b. Ḥusayn al-<sup>c</sup>Azāzī (m. 15. sz.): *Rawḍat al-nāzīr wa-nuzhat al-khātir* (GAL S II. 198)  
 Suyūṭī (m. 1505)  
 Tashkōprülādze (m. 1561): *Miftāḥ al-sa<sup>c</sup>āda* (Hyderabad, 1977–1980)  
 Ḥajjī Ḥalīfa (m. 1657): *Kashf al-zunūn fi asāmi al-kutub wa 'l-funūn* – Kiadta S. Yaltaka és K. R. Bilge (Isztambul, 1941–43 két kötet)  
 Muḥammad Amīn b. Ibrāhīm b. Yūnus b. Yāsīn b. Mawṣilī (m. 1789): *Awraq al-dhahab fi 'ilm al-muḥāḍarāt wa 'l-adab* (GAL II. 373)  
 Ibn <sup>c</sup>Abd al-Barr: *Bahjat al-majālis*. Kiadta M. M. al-Khūlī (Kairó, é.n.)

### Perzsa nyelvű enciklopédiák (79)

Ibn Sīnā: *Dānesh-Nāme-ye 'Alā'ī*. Kiadta M. Mo<sup>c</sup>in (Teherán, Dekhodā, 1353)  
 Quṭb al-Dīn Shīrāzī (m. 1311): *Durrat al-Tāj li-qurra al-debāj*. Kiadta M. Meshkat (Teherán, Majlis, 1317–20)  
*Yawāqūt al-<sup>c</sup>ulūm wa darari al-nujūm*. Kiadta M. T. Dānesh-Pazhū (Teherán, B. F. I. 14. 1345/1967)  
*Baḥr al-fawā'id*. Kiadta M. T. Dānesh-Pazhū (Teherán, BTNK 252 1345/1966)  
 Shahmardān b. Abū 'l-Khayr al-Rāzī: *Nuzhat-Nāme*. Nincs kiadva  
 Abū Bakr al-Muṣṣahhar Jamālī Yazdī: *Farrokh-Nāme*. Kiadta: I. Afshār (Teherán, Amir Kabir, 1346/1967)  
 Dunaysīrī Sh.: *Nawādir al-tabādur li-tuḥfa al-baḥādur*. Kiadta: I. Afshār és M. T. Dānesh-Pazhū (Teherán, BFI 116, 1350/1971)  
 Muḥammad b. Maḥmūd al-Ṭūsī: *Ajā'ib al-makhlūqāt*. Kiadta: M. Sotude (Teherán, BTNK 246 1345/1966)  
 Shams al-Dīn Muḥammad b. Maḥmūd Āmulī: *Nafā'is al-Funūn*. Kiadta: M.A.; H. Sha<sup>c</sup>rānī (Teherán, Eslāmiyye, 1377)  
 Ide tartozik még: al-Khwārizmī (perzsa nyelvű kiadás: *Tarjome-ye Mafāteḥ al-<sup>c</sup>ulūm*, fordította: H. Jhedivjām, [Teherán, BFI. 37, 1347]), Ibn Farīghūn és Fakhr al-Dīn al-Rāzī is.

## Jegyzet

- (1) Heck (2002): The Hierarchy of Knowledge in Islamic Civilization. *Arabica*, 1. 27. Továbbiakban: Heck: *Hierarchy* – a „tudás” az eredeti szövegben *knowledge*-ként szerepelt.
- (2) Fowler: *Encyclopaedias: Definitions and Theoretical Problems*. In: Binkley, Peter (1997, szerk.): *Pre-modern Encyclopedic Texts. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996*. Brill, Leiden – New York – Köln, 7. Továbbiakban: Fowler: *Definitions*.
- (3) i. m. 4.
- (4) A probléma első megfogalmazása: Kuhn, Thomas S. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford.: Bíró Dániel. Osiris, Budapest.
- (5) Bosworth: A pioneer Arabic Encyclopedia of the Sciences: al-Khwārizmī's Keys of the Sciences. *Isis* LIV. (1963) 97–111, 102. Reprintje, In: *Medieval Arabic Culture and Administration* (London, 1982), továbbiakban Bosworth: *Pioneer*: „...the aim of all intellectual activity: to recover the attainable knowledge which God had set in the world. And since this knowledge was finite in extent, it gave itself to exhaustive classification.”
- (6) Lásd Wiedemann szócikkét az *EI<sup>1</sup>*-ban.
- (7) Az első arab nyelvű enciklopédiának Ibn Qutayba (m. 889) *Uyūn al-akhbār* című művét tartják. Lásd: Collison, Robert (1964): *Encyclopaedias: Their History Throughout the Ages*. New York – London, 37. Továbbiakban: Collison: *History*. Al-Khwārizmīről Collison: *History* 39–40.
- (8) Bosworth, C. E.: *Pioneer*. A kéziratokról: Bosworth: „Some new manuscripts of al-Khwārizmī's Mafātiḥ al-<sup>c</sup>ulūm” *JSS* IX. (1964) 341–345. Továbbiakban: Bosworth: *Manuscripts*.
- (9) Gardet, Louis – Anawati, M. M.: *Introduction a la théologie musulmane*. (Párizs, 1948) 109–112. Továbbiakban: Gardet – Anawati: *Introduction*. Hans Heinrich Biesterfeldt: *Medieval Arabic Encyclopedias of Science and Philosophy*. In: Harvey, S. (2000, szerk.): *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy: Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*. (Dordrecht–Kluwer [Amsterdam Studies in Jewish Thought]) 86–87. Továbbiakban: Biesterfeldt: *Encyclopedias*. Heinrichs, Wolfhart: The Classification of the Sciences and the Consolidation of Philosophy in Classical Islam. In: Drijvers, J. W. – MacDonald, A. A. (1995, szerk.): *Centres of Learning. Learning and Location in Pre-Modern Europe and the Near East*. Brill, Leiden – New York – Köln. 128–129. Továbbiakban: Heinrichs: *Classification*.
- (10) Khwārizmīről és munkájáról: Bosworth: *Pioneer*, illetve *EI<sup>2</sup>*
- (11) al-Maqrīzī: *Khitat* I. (Būlāq, 1854) 258. – idézi *EI<sup>2</sup>*

- (12) Bosworth (1982): Abū ʿAbdallāh al-Khwārazmī on the technical terms of the secretary's art: a contribution to the administrative history of mediaeval Islam. In: *Medieval Arabic Culture and Administration*. London. Eredetileg: *JESHO* XVII. (1969) 113–164., Továbbiakban: Bosworth: *Contribution*.
- (13) Bosworth: *Contribution* 116.
- (14) Vloten, Gerlof van (1895): *Liber Mafātih al-olum explicans vocabula technica scientiarum tam arabum quam peregrinorum*. Lugduni – Batavorum, reprint: Leiden, 1968. Továbbiakban: van Vloten, illetve *Mafātih al-ʿulūm* (Kairó, 1342 H. u.) – G. van Vloten kritikái kiadásának a szerző megjelölése nélküli utányomása. Továbbiakban: Kairó.
- (15) Bosworth: *Manuscripts*.
- (16) Bosworth: *Pioneer*. 97.
- (17) Bosworth: *Contribution*, illetve Bosworth: *Pioneer*.
- (18) Gardet – Anawati: *Introduction* 94–124.
- (19) Bosworth (1996): *The Arabs, Byzantium and Iran*. London.
- (20) Fischer, Wolfdiétrich (1985): *The chapter on grammar in the Kitāb „Mafātih al-ʿulūm” Zeitschrift des arabisches grammatik* XV. 94–103.
- (21) *Encyclopedia of Arabic Sciences*. (1996) Routledge, London.
- (22) v. ö. Metz (1922): *Die Renaissance des Islams*.
- (23) Fowler: *Definitions* 10–11
- (24) Collison: *History* 3. Ez a felosztás nem tesz kísérletet arra, hogy magyarázatot adjon az enciklopédiák felosztásai közötti különbségekre, noha a szerző máshol kijelenti: „An encyclopaedia, if it is to be any good, must be based on a philosophy that... will inform and stimulate, help and advance, promote discussion and curiosity, explain and not baffle” (Collison: *History* 14).
- (25) Biesterfeldt: *Encyclopedias* 78, illetve Bosworth: *Pioneer* 102.
- (26) Weispehl, James A. (1978): The Nature, Scope and Classification of the Sciences. 464–468. In: Lindberg, David C. (szerk.): *Science in the Middle Ages*. Univ. of Chicago Press, Chicago – London. 461–482. Továbbiakban: Weispehl: *Nature*.
- (27) Weispehl, James A. (1965): Classification of Sciences in Medieval Thought. 55. In: *Mediaeval Studies* XXVII , 54–90.; Weispehl: *Nature* 469.
- (28) McKeon, Richard (1975): The Organization of Sciences and the Relations of Cultures in the Twelfth and Thirteenth Centuries. 167. In: Murdoch, J. E. – Scylla, E. D. (szerk.): *The Cultural Context of Medieval Learning*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht. 151–192.
- (29) Maróth Miklós (2000): Kereszténység és iszlám. In: Tüske László (szerk.): *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Iskolakultúra, Pécs. 9–21., 11.
- (30) Biesterfeldt: *Encyclopedias* 79–80, illetve Fowler: *Definitions* 14. Fowler a következő meghatározásokat adja általában az enciklopédikus művekről: „...the following works and topics are relevant to the theme of pre-modern encyclopaedic works: works, commonly called encyclopaedias... which anticipate in form the modern encyclopaedia; comprehensive treatments of a single subject that imitate the broader encyclopaedia; works that bear some essential relation to the omne scibile; and the omne scibile itself, both its conception and the methods used to capture it”
- (31) Bővebben: Rosenthal, F. (1970): *Knowledge Triumphant. The concept of knowledge in medieval Islam*. Leiden. 277–298. Továbbiakban: Rosenthal: *Knowledge*.
- (32) Heinrichs (1980): *Classification*; Kilpatrick: A genre in classical arabic literature: the *adab* encyclopedia. In: Hillebrandt, R. (szerk.): *Proceedings of the U.E.A.I. 10<sup>th</sup> Congress*. Edinburgh, 34–42, Továbbiakban: Kilpatrick: *Genre*, illetve Rosenthal: *Knowledge* 252–277.
- (33) Heinrichs: *Classification* 122.
- (34) Biesterfeldt: *Encyclopedias* 96. (57. lábjegyzet)
- (35) A témához bővebben: Kéri Katalin (2001): Tudományok és tanulmányi tervek a középkori iszlám világában. In: Tüske László (szerk.): *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Iskolakultúra-könyvek 10. Iskolakultúra, Pécs. 46–67. Továbbiakban Kéri: *Tudományok*.
- (36) Pellat munkájában azonban kiemelt helyen szerepel. Elődjével, Ibn Qutaybával és a jóval később élt Ibshihével (m. 1446) az *adab*-enciklopédia három meghatározó alakjaként említi őket. In: Pellat, Charles: *Les Encyclopédies dans le monde arabe*. In: Gandillac, M. de et al. (1966): *La pensée encyclopédique au Moyen age. Cahiers d'histoire mondiale* IX/3. 631–58. Megjelent még In: (1976) *Études sur l'histoire socio-culturelle de l'Islam*. London. Továbbiakban Pellat: *Encyclopédies*. Különösen i. m. 638–644.
- (37) Kilpatrick: *Genre* 34.
- (38) i. m. 34
- (39) Fowler: *Definitions* 9 (idézet a 17. lábjegyzetben megadott könyvből. – Codoner, C.: De l'Antiquité au Moyen Age: Isidore de Seville. In: Becq, A. [1991, szerk.]: *L'Encyclopedisme*. Actes du colloque de Caen 12–16. janvier 1987. Párizs. 195–200. 198.)
- (40) lásd fenn, 32. idézet.
- (41) lásd fenn, 34. idézet.
- (42) Heck: *Hierarchy*.

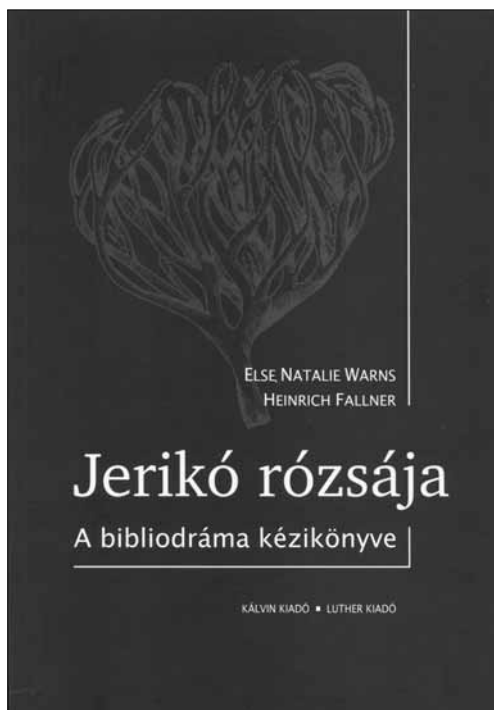
- (43) McKeon (1975): *The Organization of Sciences and the Relations of Cultures in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. In: Murdoch, J. E. – Sylla, E. D. (szerk.): *The Cultural Context of medieval Learning*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht – Holland. 151–192. Továbbiakban: McKeon: *Organization*.
- (44) McKeon, 151. és 185., illetve Binkley, Peter (1997, szerk.): *Premodern Encyclopedic Texts*. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996. Brill, Leiden – New York – Köln. XV–XVI., ahol az értelmiséget és ezen keresztül a kultúrát említik.
- (45) A muszlim tudományrendszerek és az antik filozófia kapcsolatához: Maróth Miklós (1994): *Die Araber und die antike wissenschaftstheorie*. Leiden – New York – Köln. Különösen 129–171.
- (46) A középkori latin kultúrában kulcsfontosságú szerepek és intézmények muszlim előzményeivel George Makdisi is foglalkozott. ([1981] *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh Univ. Press és *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West: with special reference to Scholasticism*. Edinburgh Univ. Press, 1990.).
- (47) Fowler: *Definitions* 23–24
- (48) Bővebben Rosenthal: *Knowledge* 19–40. Az előfordulásról i. m. 20.
- (49) i. m. 190, illetve Fowler, aki jelzi, hogy a muszlim és latin hagyomány középkori találkozása „mentálisbeli változást idézett elő” – i. m. 5.
- (50) Többek között Le Goff, Jacques (2000): *Az értelmiség a középkorban*. Osiris, Budapest. Panofsky, E. (1986): *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás*. Corvina, Budapest.
- (51) van Vloten 5. Kairó 4.
- (52) Bosworth: *Pioneer* 102.
- (53) Heck: *Hierarchy* 41.
- (54) i. m. 28.
- (55) van Vloten 4, Kairó 3.
- (56) van Vloten 4, Kairó 4.
- (57) Heck: *Hierarchy* 39. és 43.
- (58) A tudományok közötti különbségtétel szemléletbeli jelentőségéről lásd: Heck: *Hierarchy*, illetve Bosworth: *Pioneer* 102.
- (59) Bosworth: *Pioneer* 103, Heinrichs: *Classification* 129.
- (60) Makdisi, George (1990): *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West: with special reference to Scholasticism*. Edinburgh Univ. Press. III. fejezet, ahol az *adib*-ok számára kívánatos tudományokról esik szó.
- (61) Butterworth, Charles E. (2000): In What sense is Averroes an Encyclopedist? In: Harvey, S. (szerk.): *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy: Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*. Dordrecht – Kluwer. [Amsterdam Studies in Jewish Thought] 99–119., 103–105. A tanulmány megállapításaival ellentétben nemcsak al-Kindinél fedezhető fel enciklopédikus tudásrendszer, hanem az Averroesen kívül felhozott szerzők mindegyike (többek között al-Khwárizmî) esetében beszélhetünk enciklopédikus jellegű munkáról.
- (62) Endress (1990): *The Defense of Reason: The Plea for Philosophy in the Religious Community*. *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamisch Wissenschaften*. 6. 1–49. 5. Továbbiakban: Endress: *Defense*.
- (63) i.m. 6–7., Rosenthal: *Knowledge* 35–40.
- (64) Weispehl: *Nature* 467.
- (65) Endress: *Defense* 13.
- (66) Heck: *Hierarchy* 48.
- (67) Heck: *Hierarchy* 31.
- (68) „al-Fārābî... advertised philosophy not as an epistemology of the rational sciences for the enlightenment of a closed circle of scientists, but as a remedy for the Dâr al-Islâm” Endress: *Defense* 20.
- (69) Endress: *Defense* 26. „straightforward propaganda for intellectual activity as a highway to the upper world.”
- (70) i. m. 30. „[Avicenna] refounded the encyclopaedia of the rational sciences and set out to develop philosophy – *hikma* – as a rational metaphor of Islam purely and simply... Consequence of his overwhelming success... the discussion about philosophy was (a) either a polemic against philosophy qua Avicennian philosophy (vide al-Ghazâlî), or (b) a polemic against Avicenna’s wrong understanding of true philosophy which made philosophy susceptible to such criticism (vide Ibn Rushd), or (c) a renewed attempt to eliminate from the Avicennian paradigm of philosophy the crucial offences it presented to religious belief (the paradigm of later Kalâm).”
- (71) „Ha a premissza tagjai megfordíthatók, azaz sorrendjük tetszés szerinti, akkor az előtagból ugyanúgy következik az utótag, mint ahogyan az utótagból következik az előtag. Más szóval, az okból következtethetünk az okozatra... de az okozatból is következtethetünk az okra.” Maróth Miklós (1986): *Az iszlám tudományeszménye*. 19. *Magyar Tudomány*, 93 (új évf. 31.) 1. 16–24.
- (72) i. m. 32., Biesterfeldt: *Encyclopedias* 93.
- (73) Endress: *Defense* 48.

- (74) Makdisi, George (1983): Institutions as a self-image of Islam. In: Vryonis, Speros Jr. (szerk.): *Islam's Understanding of Itself*. UCLA Press. 73–85., illetve (1991) *Religion. Law and Learning in Classical Islam*. London, valamint Kéri Katalin (2001): Medreszék a középkori iszlám világában. (In: Tüske László (szerk.): *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Iskolakultúra-könyvek, 10. Pécs. 67–80.)
- (75) al-Zamakhshari (m. 1144) *al-Qusṭās al-mustaqim fi 'ilm al-<sup>c</sup>arūd* (Bagdad, 1969) munkájában – Heinrichs: *Classification* 121.
- (76) A témához bővebben: Kéri Katalin (2001): Tudományok és tanulmányi tervek a középkori iszlám világában. In: Tüske László (szerk.): *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Iskolakultúra-könyvek 10. Iskolakultúra, Pécs. 46–67.
- (77) Kilpatrick (35) és Collison (38) szerint Ibn Qutayba többi könyvével (*K. al-sharāb*, *K. al-ma<sup>c</sup>ārif*, *K. ta'wīl al-ru'yā* és *K. al-shi<sup>c</sup>r*) együtt alkot teljes művet, valódi enciklopédiát.
- (78) Šā'id al-Andalusi munkájához: G. Martínez-Gros (1984): Classification des sciences et classification des nations, trois exemples andalous du V<sup>e</sup>/XI<sup>e</sup> siècle. *Mélanges de la Casa de Velasquez*, 22. 83–114, illetve Kéri Katalin (2001): Tudományok és tanulmányi tervek a középkori iszlám világában. (In: Tüske László (szerk.): *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Iskolakultúra-könyvek 10. Iskolakultúra, Pécs 46–67.)
- (79) Az itt szereplő művekhez: Vesel, Ziva (1986): *Les Encyclopédies Persanes. Essai de typologie et de classification des sciences*. Editions Recherche sur les Civilisations, Párizs.

## Irodalom

- Baffioni, Carmela (1991): Oggetti e caratteristiche del curriculum delle scienze nell' Enciclopedia dei Fratelli della Purità. In: *Studi arabo-islamici in memoria di Umberto Rizzitano*.
- Bausani, Alessandro (1985): Enciclopedia e il mondo arabo-islamico medievale. In: *Rivista di storia della filosofia* I. 137–146.
- Bergé, Marc (1968): Épitre sur les sciences (*Risāla fi 'l-<sup>c</sup>ulūm*) d'Abū Ḥayyān at-Tawḥīdī. Introduction glossaire technique, manuscrit et édition critique. *BEO*, 18. (1963/64) 241–298.; Glossaire et index analytique. *BEO*, 21. 313–346.
- Biesterfeldt, Hans Heinrich (2000): Medieval Arabic Encyclopedias of Science and Philosophy. In: Harvey, S. (szerk.): *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy: Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*. Dordrecht, Kluwer. (Amsterdam Studies in Jewish Thought) 77–98.
- Binkley, Peter (1997, szerk.): Preface. *Premodern Encyclopedic Texts*. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996. Brill, Leiden – New York – Köln.
- Bosworth, C. E. (1982): A Pioneer Arabic Encyclopedia of the Sciences: al-Khwārizmī's Keys of the Sciences. In: *Medieval Arabic Culture and Administration*. London. Eredetileg: *Isis*, LIV/1. No. 175. (1963. március) 97–111.
- Bosworth, C. E. (1982): Abū <sup>c</sup>Abdallāh al-Khwārazmī on the technical terms of the secretary's art: a contribution to the administrative history of mediaeval Islam. In: *Medieval Arabic Culture and Administration*. London. Eredetileg: *JESHO*, XVII. (1969) 113–164.
- Butterworth, Charles E. (2000): In What sense is Averroes an Encyclopedist? In: Harvey, S. (szerk.): *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy: Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*. Dordrecht, Kluwer. [Amsterdam Studies in Jewish Thought] 99–119.
- Collison, Robert (1964): *Encyclopaedias: Their History Throughout the Ages*. Hafner Publ. Co., New York – London. Különösen XIII–XVI., illetve 1–81.
- Endress, Gerhard (1990): The Defense of Reason: The Plea for Philosophy in the Religious Community. *Zeitschrift für geschichte der Arabisch-Islamisch Wissenschaften*. 6. 1–49.
- Fowler, Robert L. (1997): Encyclopaedias: Definitions and Theoretical Problems. In: Binkley, Peter (szerk.): *Premodern Encyclopedic Texts*. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996. Brill, Leiden – New York – Köln. 3–29.
- Gardet, Louis – Anawati, M. M. (1948): *Introduction a la théologie musulmane*. Párizs, 94–124.
- Gelder, Geert Jan van (1997): Compleat Men, Women and Books: on Medieval Arabic Encyclopedism. In: Binkley, Peter (szerk.): *Premodern Encyclopedic Texts*. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996. Brill, Leiden – New York – Köln. 241–259.
- Heck, Paul L. (2002): The Hierarchy of Knowledge in Islamic Civilization. *Arabica*, 1. 27–54.
- Heinrichs, Wolfhart (1995): The Classification of the Sciences and the Consolidation of Philology in Classical Islam. In: Drijvers, J. W. – MacDonald, A. A. (szerk.): *Centres of Learning. Learning and Location in Pre-Modern Europe and the Near East*. Brill, Leiden – New York – Köln, 119–139.
- Kéri Katalin (2001): Tudományok és tanulmányi tervek a középkori iszlám világában. In: Tüske László (szerk.): *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Iskolakultúra-könyvek 10. Iskolakultúra, Pécs. 46–67.
- Kilpatrick, Hilary (1980): A genre in classical arabic literature: the *adab* encyclopedia. In: Hillebrandt, R. (szerk.): *Proceedings of the U.E.A.I. 10<sup>th</sup> Congress*. Edinburgh. 34–42
- Kuhn, Thomas S. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford.: Bíró Dániel, Budapest.

- Makdisi, George (1981): *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh Univ. Press.
- Makdisi, George (1990): *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West: with special reference to Scholasticism*. Edinburgh Univ. Press.
- Maróth Miklós (2000): Kereszténység és iszlám. In: Tüske László (szerk.) *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Iskolakultúra, Pécs. 9–21.
- Maróth Miklós (1994): *Die Araber und die antike wissenschaftstheorie*. Leiden – New York – Köln.
- McKeon, Richard (1975): The Organization of Sciences and the Relations of Cultures in the Twelfth and Thirteenth Centuries. In: Murdoch, J. E. – Sylla, E. D. (szerk.): *The Cultural Context of medieval Learning*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht – Holland. 151–192.
- Pellat, Charles (1966): Les Encyclopédies dans le monde arabe. In: Gandillac, M. de ET al.: *La pensée encyclopédique au Moyen age. Cahiers d'histoire mondiale IX/3* 631–58. Megjelent még in: *Études sur l'histoire socio-culturelle de l'Islam*. London, 1976.
- Rosenthal, Franz (1970): *Knowledge Triumphant. The Concept of Knowledge in Medieval Islam*. Leiden.
- Vesel, Živa (1986): *Les encyclopédies persanes. Essai de typologie et de classification des sciences*. Institut français de recherche en Iran. Bibliothèque iranienne 31., Párizs.
- Weispehl, James A. (1978): The Nature, Scope and Classification of the Sciences. In: Lindberg, David C. (szerk.): *Science in the Middle Ages*. Univ. of Chicago Press, Chicago – London. 461–482.



A Kávin Kiadó könyveiből